

ALEKSANDAR TIŠMA

Ugyanaz*

(NAPLÓRÉSZLETEK)

Újvidék, 1942. VII. 29.

Jó hangulatban kezdem el a naplót. A válság ideje elmúlt, lehiggadtam. A változás kb. tavaly ősszel állt be. Az első lökést Spasotól kaptam: ő tanított meg a munka és a gondolkodás szeretetére. Ám ez korántsem jelenti azt, hogy most szorgalmas lennék. Semmit sem teszek azon kívül, hogy könyveket böngészek és felszínesen morfondírozok az olvasmányaimon. Eltűnt a pubertáskori nihilizmusom, a gondolatok és az eszmék akkori rumlija. Noha még mindig kételkedem, s híján vagyok mindenféle vezérelvnek, most legalább nem vetem meg, illetve nem gyűlölöm úgy az eszményeket és az embereket, mint korábban. Szokatlanul, szinte természetellenesen objektív lettem.

Aztán volt néhány sikerélményem a nőknél, majd a Kedvesem iránti szerelem, amely a reménytelensége ellenére is hasznomra vált. Kiragadott a tetszhalott érzelmekből. Még mindig odavagyok Érte, csak többé már nem olyan szenvedélyes tűzzel, gyűlölettel: Neki is megbocsátok.

Barátságom Matijasszal rendkívül sokat adott. Intellektuálisan jóval fölöttem állt, ő irányított az irodalom felé, és kifejlesztette bennem a szellemi értékek kultuszát.

Durica F.-fel szemben megkeményítettem a szívem, lenéztem a gyengeséget, cinikus lettem.

S most íme, itt állok ifjan, egészségesen és kiegyensúlyozottan. Akár egy hajó, mely – átszelve a ködöt – végre nyílt horizontra vetődött, és tétovázik, merre induljon tovább.

Szeptember elsején fejezem be a nyolcadik osztályt, majd leérettségizem. Tanulnom kéne, de semmi kedvem hozzá.

1942. XI. 13.

A betegség sehogy sem múlik. Furcsa, de ez most egyáltalán nem rontja el a kedvem. Mintha mégis alkalmas volnék a harcra, de talán csak arra, amelyekre rákényszerítettek és amelyikből hiányzik a passzív ellenállás.

Rendszeresen hallgatom Rónay György *A modern regény problémája* című előadás-sorozatát. Fő szerzői: Proust, Virginia Woolf, James Joyce, Krúdy Gyula és Jules Supervielle.

* Részletek a szerző *Napló 1942–2001* (Sremski Karlovci – Novi Sad, 2001) című művéből. Magyarul Borbély János fordításában olvashatók további részek az újvidéki *Híd* 2003/3–4. és 2003/5-ös számában.

Szeretnék az *Also sprach Zarathustra*-hoz hasonló formájú könyvet alkotni, megírni a szkepticizmus evangéliumát.

Budapest, 1942. XII. 18.

Ismét Pesten. Feszültséget éreztem az utazás előtt, bizonytalanságot, fájdalmat, de vágyat is, hogy induljak már. Kitaláltam egy frázist: „Halál előtti gyász”. Mert környezetet váltva én személyiséget is cserélek. Ez vajon nem a halál egy formája?

Kedvesemmel nehezen ment. Megkerestem, hogy elbúcsúzzam, ő meg épp arra készült, hogy szórakozni menjen. Két szót sem váltottunk, máris jött egy Živo nevű pasi, hogy moziba vigye. Együtt indultunk, hármásban, ők egymásba karolva, én utánuk kullogva. A Trifković téren megböktem a nő vállát. „Hát akkor, gyerekek, én itt most balra megyek. Minden jót neked.” „Neked is.” Ennyi.

Matijas hüen kitartott velem egészen a vonatindulásig. Szeretem, mégiscsak az egyedüli barátom, valamiféle apai érzést táplálok iránta.

Szabadkán átutazva Pečarićyal futottam össze. Az volt a benyomásom, mintha tegnap este találkoztunk volna. Ráakadtam egy nőre, akivel egy privát szobában éjszakáztam. Elég szép volt.

S most íme, itt vagyok. Milyen lesz majd? Hát, élni fogunk, vegetálni.

1943. VIII. 30.

Az az érzésem, írhatnék olyan okosan, akár Lawrewnce, Márai vagy akárki más, akinek könyveit jelenleg bújom. Ma elolvastam Szöllősytől a *Krisztina ütni tanult*, és természetesen a könyvben ismét magamra meg a lehetőségeimre ismertem.¹ S még egy valami: számomra is, akárcsak Krisztina számára, veszélyt jelent ez a beláthatatlan lehetőség, mert a sok kínáló út közül a végén még az egyikben sem fogok elindulni. Épp én vagyok az, aki leginkább értékeli a lehetőséget, ez gyakran már önmagában is elég nekem, így a megvalósítása néha fölöslegesnek tűnik.

Utálok az irodalmi hatásokkal szembeni gyengeségem. Tudom, meg kéne keresnem magamat; ez a művészetben azt jelenti, ami csak rám jellemző, ami lehetne akár pillanatnyi állapot is, megfosztva a szilárd alaptól. Hát én még azt sem tudom kideríteni, melyik nyelven írjak: mindegyik lehetségesnek tűnik, de egyik sem vonzó eléggé.

Tekintve az irodalom rám gyakorolt hatását (gyakran még az értéktelenét is), furcsa, mennyire tiltakozom a személyességtől. Ahogy a személyes érintettségben megérezem valaminek a fölényét (akár én gondolom így, akár más, netán maga a másik szerző), előnt a méreg és a féltékenység (még Matijas iránt is, akit akkor kedvelek igazán, amikor gyámmoltalan). Az a féltékenység, féltékenység, amelyet dacosan élek meg. Majd ismét Matijas meglátása leplezi le ennek hátterét: szeretek uralkodni, amikor pedig azt érzem, nincs erre mód, megsértődöm és színészkedem.

Kész vagyok azonnal visszautasítani minden olyan állítást, ami valami újat mond nekem, ha az egy ismert és jelenlévő ember szájából hangzik el. Akkor viszont miért van az, hogy amikor egy könyvet olvasok, vakon magamba szívom az író stílusát és szándékát,

¹ Tišma valószínűleg Szöllősy Klára *Krisztina élni tanul* című, 1943-ban megjelent regényére utal – tévesen. (A ford.)

trónt állítok neki a saját intim lényemben? Vajon azért, mert annyira messze van, hogy nem kell tartanom tőle?

1943. XII. 6.

Irodalmi jövőm képe elködösül előttem. Eddigi elképzelésem énem teljes szabadságáról, időtől és tértől való függetlenségéről most meglehetősem illuzórikusnak tűnik. Olvasva Dositejt és kommentálóját, észrevettem, mennyire idegenkedem mindattól, ami szerb, keleti – lélekben talán kevésbé, mint ismereti és szellemi kapcsolatokban.

1943. XII. 7.

Íme a nacionalizmus személyes hátterének példája: míg azon vacilláltam, melyik nyelven írjak – tehát hogy melyik néphez tartozzak –, szinte hidegen hagyott a szerb, illetve a jugoszláv állam újjászületése. Ám amióta döntöttem (igaz, nem túl biztosan), hogy szerb író leszek, aggódom a szerbség sorsáért – szeretném, ha az a nép, akinek elsősorban írok, mennél erősebb és fontosabb legyen.

*

A művész időtől és tértől való függésének fő oka az, hogy számára a tér és az idő tapasztalata az alkotás nyersanyaga. Ahogyan különben már Taine is megmondta.

*

Önzésem: arra vágyom, hogy az emberiség csalódott legyen és kiábránduljon a reményeiből, amelyeket a háború utáni időkbe fektetett, hogy szkepticizmusom igazolt, és ami a legfontosabb: elfogadott legyen.

*

Nekem is van hitem. Hiszek a személyiség alakulásának mintaszerűségében, illetve – akárcsak Huxley Spandrilja – hogy mindenkivel az történjék, amit megérdemel. E hit bizonyítéka az az optimizmus, amellyel a jövőt várom. Mert mi más illene hozzám, mint zavartalan béke és boldogság?

*

Van egy izgalmas kérdés, amelyet egyelőre nem tudok általánossá tenni: mi a viszony a vágyak és az alkotás között? Esetemben úgy tűnik, hogy a vágyak hiánya serkenti az alkotást. Csakhogy én elsősorban gondolkodó vagyok, ám úgy tűnik, hogy ez a kifejezetten művészi alkotóknál másképpen van.

1944. X. 16.

Valami pozitív. Elolvastam Čiplicnek a *Járókelő* című írásom első oldalait. Sehogy sem nyerte el tetszését, de megjegyezte, hogy: „Van ebben valami balkáni, és ez dicséretes.”

1944. X. 17.

Kiindulópont: a „balkániságom” dicsérete (ami valójában krúdyság és máraiság), s ennek következménye a meditálás a balkáni irodalomról.

Ahogy elolvastam *Egy vidéki temető krónikájának* első harminc oldalát, úgy tekintetem rá, mint elképzelésem ideális példájára. Ez a könyv mentes minden folklórszerűségtől (e kifejezést pontatlanul cserélhetném ki a „nemzetire”). A szociális tartalom benne álta-

lánosan emberi, a problémák európai szintűek, mégis minden során átüt a Balkán, a Bácska, a porfészek, a csásri. Minden: a szavak ritmusán, a lendületen, sőt még a dialógusokon is.

1944. X. 27.

Míg a bevonulás vágya, a visszafogottságot parancsoló értelem és a szkepszis között őr-lődtem, éjjel rádöbbsentem, hogy minden problémám a dualizmusból fakad. Ebből eredt a tegnapi esti undorom, ebből a csömör, ha olyan közösségben találok magam, ahol nem ismernek el, ebből a mai gúnyos csúfolódásom Jelena fejlettségével szemben, ebből a ma-gányosságom. Egyfelől ott a szociális érzékenységem, az egyetemes együttérzésem, a Kedve-sem iránti sóvárgásom, a legyökerezés vágya, barátságaim a Sínai-hegyen – másfelől pedig a büszke zárkózottság, a megvetés, a perverz túlkapaszkodások, az egocentrikus ábrándozások.

Mindezt lazán a kevertvérűsre vezethetném vissza, viszont úgy gondolom, tévesen.

1945. IX. 3.

Úgy tűnik, az utóbbi évben a naplóirás a fordulópontok feljegyzésére szolgált. Mit jelent ez? Mindig is akkor írtam, amikor szükségét éreztem, vagyis akkor, amikor valami felgyűlt bennem és elvárta tőlem, hogy valamilyen módon kifejezzem. Most ez ritkán történik. Ennek okai a kollektív élet, és belső törvényeim megtestesülése, a döntés „halasztása”. Az utóbbi időben úgy érzem, változás készül. Fogalmam sincs, milyen lesz. Tűrök és örülök. Vajon ez még mélyebb süllyedés lesz a kollektívumba, esetleg kiúszom ebből, vagy csupán a halogatás folytatódik, csak egy másik formában?

Ennek az állapotnak egyik eredménye, hogy kiválogattam a leveleimet, s egy részüket megsemmisítettem. A másik, hogy rögzíttem a mostani helyzetemet. Ez a várakozási szituáció nekem nagyon is ismerős, keveredik benne az öröm és a félelem, az elhagyás bá-nata és a készség, hogy szomjazsam az újat. Eltávolodtam az írástól. Mikor Č.-vel beszél-gek, szenvedélyességem olykor mégis fellobban; állandóan arra buzdít, hogy írjak. Hálás vagyok neki ezért, de ritkák azok a pillanatok, amikor úgy érzem, hallgatnom kéne rá. Egyébként arra is rá akar venni, hogy kiadjam a saját „tragédiámat”; de ezt én mindig ma-kacsul visszautasítom. Ekkor ő különködésre gyanakszik, én viszont a fájdalomra, a fél-zsidó származásom miatti szégyenre, és a szégyenem miatti szégyenre. Talán igaz, hogy ez valóban az a „tragédia”, amely bennem mindennek a forrása és az alapja.

Jellegetes erre az átmeneti állapotra – de minden elmúltra is – az a paradox vágy, hogy e türelmetlenséget és érzékenységet elhomályosítsam a mindennapokkal, vagyis a magam körüli hangulat megdermesztésével. Ilyen most: az új gyógykúra elkezdése, a leg-frissebb irodalom olvasgatása, egy új nő keresése, a hajkenetetés petróleummal és ha-sonlók.

1948. VII. 22.

Tudtam, hogy a balkániság teljesen megnyilvánulhat a lendületben, de csodáltam a Pár-tot, amely a környezet primitivizmusát helyes irányba terelte. Eszembe sem jutott, hogy előbb-utóbb e balkániság, amely hajtóerőt ad, maga is átveheti az uralmat. S éppen ez történt, sőt az, hogy a balkániságot minél jobban fel kell karolni, hogy megőrizzük Jugo-szlávia politikailag izolált helyzetét. Nekem viszont semmi közöm ehhez a mentalitáshoz.

Álláspontom most élesen elüt a követendőtől: együtt a néppel, karon fogva a nemzetet. Ugyanakkor vajon egy Remarque álláspontja nem áll ugyanúgy távol ettől? S mely kritérium dönti el, mikor progresszív „nemzet mellett” lenni, pontosabban alárendelni a mozgásterünket neki, s mikor előnyösebb ellenállni?

*

Mit ér a táj szépsége egy elmagányosodott embernek; nincs kinek dicsekednie, nincs kit csodálnia – a szépség halott, és meg fogja utálni. Mit ér nekem belső életem fejlettsége, amikor képtelen vagyok ezt bárkinek is feltárni?

1951. VIII. 3.

Újabb beszélgetés Simóval. Azt mondja: „Engem most az ember lényege és értéke érdekel. Mindenütt ezt keresem, a könyvekben is, de azokban csak töméntelen hazugságot találok.” Simóban még mindig él a bolsevizmus egy hátramaradt sablonja: kigúnyolja volt tanárunk, P. A. feleségét, mert azt hallotta róla, hogy festi a lábujjkörmeit. Kijelentette, hogy szeretne részt venni a mostani paraszttelenedes kampányban, mert utálja a parasztokat, bár még sohasem volt falun; elég az, ha a villamoson vagy az utcán találkozik velük az ember, máris arra a következtetésre jut, hogy egyfajta magasabb rendű állatok ezek, a földjükhöz, tulajdonukhoz való szolgai ragaszkodásukkal; Simó boldog, hogy Oroszországban eltűnőben az ilyen paraszt.

Kérdésemre, hogy miért kerül mindig konfliktusba a társadalommal, azt válaszolja, azért, mert úgy tűnik, nem találja fel magát a tömegben. „Illetve – magyarázza – én először feltalálom magam a tömegben, ám nem bírom sokáig, és mindet elküldöm a faszba”. (Vajon ez magyarázza az I. B. számára tett nyilatkozatát is?) Ugyanakkor a lázadásában ott kell lennie a szociális tiltakozásnak is, mert azt állítja, hogy még a boncolások alatt is üldözi a gondolat: miért kaszabolják a halál után is azokat a nyomorékokat, akiket az élet is kínoz (ugyanis boncolásra többnyire azokat viszik, akik az utcán pusztultak el, és nincs senkijük, aki eltemetné őket)?

Azt mondja, többé nem áldozza fel magát. Amikor megkérdezem tőle, miképp tehetett ezt korábban, kihúzza magát a válaszadás alól: vannak olyan periódusok, amikor lehet miért küzdeni, akkor is, ha az egy fiktív cél; ma már nincs ilyen. Mindezek ellenére mégis elfogadja állításomat, hogy évszázados humanizációs harcok után is elegendő egy diktátor („mint Hitler”), s az emberek megvadulnak. A tudománynak szentelt ember, hangoztatja, itt szabadon fejezheti ki magát, félelem nélkül. Elmenne ebből a kultúrátlan környezetből, mondjuk Ausztráliába. A szerbség idegen tőle, édesanyja cseh, külföldi könyveken nőtt fel, zsidó általános iskolába járt, mert ez volt a legjobb.

A nőekkel szemben hatalmat érez, ismeri őket és flörtöl velük. Szerencsésnek tűnik (amikor kb. tíz évvel ezelőtt találkoztunk – mindketten épp nyaralásból térünk vissza –, azt mesélte, nekem, aki keserű emlékeket cipeltem Sekával kapcsolatban Makarskából és Szarajevóból, hogy milyen „gyönyörű, ha van nő”), ám kiderült, hogy felesége elhagyta, amikor ő börtönbe került. Volt nejét is fesztelenül emlegeti, amikor viszont rákérdezek, hogy közönyös-e már vele, fogát összeszorítva csupán annyit mond, „igen”.

Felidézte a magyar iskolatársunkkal, Pappal való találkozásainkat, mindjárt a kapituláció után. Közölte vele, hogy a magyarok „disznóságokat csináltak” a kolonizált falvakban. Papp erre azt válaszolta, hogy: „Vigyázz, mit beszélsz.” Átruccantak Kota kocsmájába

biliárdozni, ott Papp észrevette, hogy a németek kenterbe vágják az oroszokat, mire Simo azt mondta, hogy az oroszok úgy megverik majd a németeket, hogy füstölni fog minden. Elköszöntek egymástól, de Papp utolérte autójával Simót a Duna utcában (az apja, miután átvette Dunederski sörgyárát, ahol addig tisztviselőként dolgozott, azonnal vásárolt neki egy kocsit), és elvitte Sirigbe, ahol a szétrombolt szerb kolónia helyén egy új épült a csángók számára. „Látod, mi magyarok rombolunk, de építeni is tudunk”, mondta Papp. Ezek után Simo került Papp társaságát.

1951. X. 24.

Május 21-én összekaptam Sa.-val, mert tőlem szokatlanul bénán udvaroltam M.-nek, így felhergelttem Sa.-t és társaságát, s ezután magas lóról beszéltek velem, mint egy ügyetlen szeretővel. Majd a környezetemre tett általános benyomásról beszélünk: hogy karrierista vagyok, gerinctelen és lelketlen, egyfajta Karker a *Dombi és fiából*. Bogdan leszid, amiért nyomulok Boškónál és Maticánál, hogy könnyebben bekerüljek az irodalmi világba. Tegnap, amikor Boško dr. Jokiéhoz küldött az orvosi receptekért, megalázónak éreztem ezt a különmunkát, és egy ideig nehezteltem magamban Boškóra, míg rá nem jöttem, hogy önmarcangolás helyett ki kéne *használnom* ezt az alkalmat: aggály nélkül saját ügyeimre fordítani a munkaidőt. Viszont este már felhánytorgattam magamnak, hogy udvariasan odébbálltam egy biciklizőnek, aki felelőtlenül hajtott az úttesten az Egységig.

Ezekben a napokban Mara Stajjié szintén figyelmeztetett arra, hogy nem beszélgethetek az olvasóteremben. Ahelyett, hogy egyszerűen csak visszautasítottam vagy tiltakoztam volna, hogy alaptalanul gyanúsított meg (mint mindenki, aki nem alázkodik meg szótlannul), én elsősorban pimasz voltam, kijelentve, hogy *nekem* senki sem tiltotta meg a beszélgetést, s hogy manapság az ilyesmi: tanítóbáncsis módszer. Miután értelmesen elmagyarázta kérésének indokát, visszahúzódtam és megígértem, hogy nem fogok beszélgetni. Sa. este elmondta, hogy rendreutasításomat a könyvtárban lenézően kommentálták, s hogy ő ekkor *megvetett* (később, amikor közöltem vele, mennyire megbántott ezzel, beismerte, hogy túl erős kifejezést használt).

Ideje tehát, hogy ismét elszórákazzam a szájhösködéssel, melyet képtelen voltam kiirtani magamból, még ama törvény oly gyakori ismételtetésével is, hogy *légy hű önmagadhoz*. Azért nem tudtam, mert éppen poltron természetem miatt vagyok *hű önmagamhoz*. A faji szégyen, a megismerés első sokkjai, hogy egy olyan lény vagyok, aki bármikor célpontja lehet gúnynak vagy kínzásnak; aztán a valódi elkülönülés – amiben a családom felnevelt – szakadékot teremtett köztem és a körülöttem lévő világ között (jelen esetben a balkáni-szerbvel szemben, míg Pesten ez egy másik világ volt, ám ugyanúgy idegen). Nem illek a „módszereibe”, idegen vagyok, útlelél nélküli, úgyhogy a környezethez még kívülállóként sem viszonyulhatok, mivel hiányzik a kívülség támasza, ahonnan viszonyulhatnék hozzá. Csak kibúvókat kereshetek, hát így is teszek: eljátszom, hogy az ő módszerük az enyém is, hogy egyformák a gondolataink és az érzéseink (hazaszeretet, ünnepek, énekek, emlékek, stb. – folklór). Mindez természetesen addig, míg bajba nem jutok. Illetve úgy tűnik, állandóan bajban vagyok – rettegek idegenségem lelepleződésétől. Védekeznem kell. De nem kell harcolnom, mert akkor valaminek a nevében kéne kiállnom, nekem azonban nincs kinek a nevében döngögni a mellem, csak magamért, ez viszont túlságosan is homályos, túlságosan is idegen mindenkinek, és valószínűleg – bár egzotikus – kellemetlen. Végül az marad, hogy olyan szélárnyékba húzódjak, mint most

Boško jó szándéka (ami pillanatokra kényelmetlen számomra: szinte örültem, amikor megtudtam, hogy állítólag el kell hagynia Maticát, így többé nem lesz olyan érzésem, hogy a *védence* vagyok). Ilyen szélárnyékban – csak szélárnyékban (?) – alkothatok. S az, amit létrehozok a belévetett szeretet által, úgy tűnik, elegendő fizetés ennek a környezetnek, amely elfogad ilyen hazugnak a kebelén. Természetesen volna egy másik lehetőség is: lázadni, vagyis a környezet törvényeivel szemben a saját törvények, a saját módszerek szerint élni, esetleg gőgösen fittyet hányni bármiféle törvényre. Viszont minden ilyen tiltakozás harcot jelentene, a harc pedig megszakítaná az édes anonimitást (ahogyan Mara mai kigúnyolása után is – mint minden más hasonló esetben – visszahúzódtam, amikor láttam, hogy majdnem kirúgják). Ezek után nem marad más, mint rejtőzködni, írni, hogy legyen erőm élni. Persze sok óvatosságra és jó arányérzékre van szükség ahhoz, hogy ezt az állapotot fenntartsam.

Most Sa. a kérdéses. Amennyiben ő valóban *megvetett*, még ha csupán arra az egy percre is, akkor el kell hagynom. Ez azt jelenti, hogy mellette csak *megfeledeztem* magamról, hogy megfeledeztem az elkülönülesemről, egyedüllétem átkáról, ami ugyanakkor lehetővé tette számomra, hogy ilyen sokáig szeressem és tűrjem őt (ez az oka annak, hogy miért menekültem a prostituáltakhoz: náluk nincs meg annak a veszélye, hogy felfedjék idegenségemet és magányomat, ott egy olyan úr vagyok, akinek nem tesznek fel kérdéseket). Az a nő, akit el tudok viselni (a prostituált mellett), csak az lehet, aki *megérti* az elkülönülesemet (ilyen pl. Gy., de nem vagyok szerelmes belé; de ha kiderül holnap, hogy Sa. tényleg *teljesen megvet*, akkor őt sem fogom szeretni többé?), és aki ebben a poltron-ságban is elkülönülést lát, a tragédiáját, engemet. Amennyiben Sa. annyira összenőtt e környezettel, hogy képtelen erre (az eddigiek – Sa. kijelentéseivel együtt – azonban arra utalnak, hogy nem, ezért is szerethetett és érthetett meg), de ha mégis összenőtt velem, s ezért *meg kell, hogy vessen*, még azokban a szélsőséges esetekben is, amikor a gondtalan álarc lecsúszik az arcáról, akkor szakítanunk kell. Mert nem adhatom ki magam több mint egyszer. A lenézéséből fakadó megalázkodás lebéntana a szerelmemet (májusban is utált M. előtti legénykedésem miatt, de akkor nem sértett meg, hiszen eleve némi kis büntudatot éreztem a hűtlenségemért, meg aztán fel sem fogtam, hogy a poltronság mennyire a részemé lett). És akkor senki sem fog többé szeretni (az istenért sem jut eszembe, mit válaszolt Gy. a vallomásomra, hogy a környezetem nem tűr el; azt hiszem, valami olyasmit mondott, hogy természetes, mert annyira más vagyok, hiszen nekem minden könnyen sikerül, s én gond nélkül elérem azt, amit a többiek csak veritékkel. Tehát valószínűleg ő sem értett meg, noha meggyőződése, hogy képes volna rá, s ha megértetném vele magam, úgy sajnálna, mint önmagát). Csak a munka marad, hogy továtúnjon az elúszó évekkel, lehetővé téve számomra az önkifejezést, hogy mégis egy barázdát vájjak ebbe az idegen talajba.

1955. V. 22.

Váratlanul, a „Solilokvij” körüli válság alatt, újra elkezdtem írni az *Egy szörnyeteg dél-előttjét*. Ugyanakkor, olvasva az *Ursprung und Wandlung des Judentums*-ot Kahlertől (a *Verantwortung des Geistes*-ben), tudatosult bennem regényemnek lényege, értelme, s a módszer, amellyel meg kell idomítanom. Ez a zsidóság. Ahogyan Kahler mondja, ennek lényege a pogányellenességben rejlik, vagyis az elementáris-ellenességben, amit pozitívnak értékel: spiritualitás és nemzetekfelettség, negatívnak pedig: az élet őseréjének, örö-

meinek tagadása, illetve élvezetének képtelenségét. Az én B. L.-em éppen ezt fejezi ki, pontosabban így kéne lennie. Regényírás közben intenzívvé kell tennem magamban a zsidóságot, az általános idegenségemet és kiemelkedettségemet, a „kiválasztott”, de a szenvedésre kiválasztott e gyengeségét és erejét; aki érzékeny mindarra, amit mások elmulasztanak érezni.

Ezzel kapcsolatban érdekes az az elképzelésem (amely Zentán támadt fel, Kerti Mari nyomozása során, s összefügg az egykori munkámmal az *Átutazóról*) a szindbádi-krúdys prózáról, amelyben kifejezetten csak az elemi, az érzéki uralkodna. Két szélsőség. Mindkettő az enyém. A zsidó idegenség és a szexualitás általi összeolvadás vágya.

1957. III. 28.

Robert Neumann *An den Wassern von Babylon*-jának olvasásával világossá vált a zsidóság lényege. Ez nem csupán elkülönülés, hanem ami a legfontosabb: az *elkülönülés tuda*, hogy létezik a gojok világa, az *alacsony* érzelmek törvényeivel: tiltásokkal, üldöztetésekkel, rablásokkal, háborúkkal, lovagiassággal, tisztességgel, olyan törvényekkel, amelyek elérhetetlenek egy zsidó számára, mert nem tudja megvalósítani magát általuk. Ő tehát az önmegvalósításhoz egy másik teret keres, a tiltások réseiben, ez pedig a pénz és a kontempláció világa. Fakír hatáskör: míg Wasservogelt rabbit elhurcolják katonának Oroszországba, erőszakkal tömik szájába a nem kóser ételt, míg alávetik büntető eljárásnak, amely térdre kényszeríti és véresre veri, ő gondolatban hitbeli kérdések vitáit követi. A zsidóság tragikuma ott van, ahol a zsidó – elvakultan a gojok ígéreteitől – abban reménykedik, hogy egyenjogúan léphet be a hatáskörükbe. Az ilyen igyekezet törvényszerűen pogrommal végződik. Ezek a kortárs történelemben az európai burzsoáziába, az orosz forradalomba, a Palesztin földön történő új állam megalkotásába való bekapcsolódás pillanatai. Az első két próbálkozást már megfizették, a harmadik (és a negyedik: a zsidó felülkerekedés Amerikában) még várja a megtorlását.

Én hordozom e tudat minden komplexusát, azzal a különbséggel, hogy nem érzem magam a kiválasztott nép tagjának, hanem egy olyan kiválasztottnak, akinek nincs saját népe, mert ő a nemzetek fölött, illetve a népekre szétforgácsolt világ fölött áll. Talán ebben személyes sorsom összeolvad a mai európai zsidó ember örök sorsával (melynek kimagasló reprezentánsa Kafka), a megsemmisített nemzet kiválasztottjával, aki szintén nemzet nélkül maradt.

Genf, 1957. VIII. 4.

Elkezdődött tehát az élvezet azon foka, amikor a feljegyzés elé egy idegen város nevét írhatom. Mindmáig arra vártam, hogy ezt közöljem: nem volt kedvem említeni azt, hogy megkaptam az útlevelet, hogy készülődöm az útra... mert hirtelen az a nagy várakozás, amely talán húsz évet váratt magára (amennyiben beleszámoljuk a budapesti tartózkodásomat, amely valóban tartalmazta az idegenségben való úszkálás minden jellemzőjét, egy felelőtlen, sehová se tartozással, amit rám akasztottak a háborúval), vagy az is lehet, tizenhárom-tizenöt évet – mert ez a várakozás hirtelen átömlött a vízum, a pénz, a házi munkák letisztázásának gondjába, így nem volt alkalmam lemérni, milyen mértékben hiszek a megvalósulásában. Magamnak is csupán egyszer tettem fel ezt a kérdést, az útlevel beszerzésének napján, amikor éjjeli vonattal utaztam Horgosra, és ébren ülve a fülkében Párizsról ábrándoztam.

A valóság pedig így néz ki:

Az idegen közegbe való átjutást a fülkében utazó eszperantós csoport határozta meg. Marseille-be tartottak: egy öreg szlovén tanár, megöregedett csecsemőarcával; egy robotos dalmát újságíró, akivel Milánó előtt összevesztünk, mert egyfolytában csak mondta-mondta, hogy a nejlonruházat rossz, hogy a velencei fürdés semmivel sem jobb a többi tengerparti pancsolásnál, hogy Opátiában az árakat a tízszeresére kellene felemelni, aztán a sznobok hadd fizessék, hogy kempingben igazi a nyaralás...; egy rövidlátó angol-tanár, aki roppant büszke arra, hogy otthagyta a 300 dináros óraadó állását a 200 dináros, eszperantósoknak adott órákért (és még a villamoson is mindig velük megy haza, saját pénzből fizetve a jegyet – ezt külön kihangsúlyozta); és szerencsére egy szépség, hatalmas szürke szemekkel, Székely Tibor unokahúga, jó adagnyi faji komplexussal (egy őt arról kérdező egyetemistának, hogy magyar-e az apja, azt felelte: nem, hanem jugoszláv), de elég felszínes ahhoz – legalábbis jelen pillanatban –, hogy valóban lelkesedjék az eszperantóért, s hogy megszóljon, amiért azt mondtam a dalmát nőnek, hogy a művészetnek szüksége van sznobokra.

A robotos újságírónővel való veszekedésem háttere – ahogy megérezte és kifejezte – a politikai türelmetlenség, amely a nyilvánvaló párttagságának szólt. A nő megtettesítette mindazt, ami balkáni módon „helyes” és magát igazolja. Ez pedig a kommunista fél-intelligencia a mostani időben, amikor a hazai értékeket a nyugati hatások hullámcsapásai himbálják. A vita a felszabadulás hangja volt, ideges megkönnyebbülés attól, hogy átléptem annak az országnak a határát, ahol élni kényszerültem.

Ezután – amikor az eszperantósok elmentek – megragadtam az alkalmat, hogy bevalljam, sejtem, még így fokozatosan felszabadulva is olyasmivel fogok találkozni, ami egyáltalán nem lesz vonzó számomra. Két franciával kezdtem el beszélgetni (1933-as születésűekkel), akik Jugoszláviából tartottak haza. Felélénkültek, amikor a fizetésekre terelődött a szó, s panaszkodva hasonlították össze bérüket a túl magas párizsi árakkal. Igaz, ők rengeteget utaztak (Spanyolországba, Olaszországba, Svájcba), míg én otthon üldögéltem. Viszont mégsem vágyom a sorsukra: hogy megfeszülve dolgozzak a bérért, hogy időről-időre megengedjem magamnak a nagyvárosi élet élvezeteit vagy az utazgatásokat. Milánóban három testvér lány és apjuk lépett be a fülkébe, aszottak, hallgatagok, irigyen néznek ülőhelyeinkre. A kisvárosi nyomor megtettesítőinek tünnek (biztos mindhárman vénlányok voltak, kettőjük már kiszáradt teljesen), s akiket nem ment meg sem a sok nyugati áruház, sem a szabad mozgás.

A szabadság, amely itt Svájcban a legnagyobb, jól jön nagybátyámnak, Gyurinak, aki a kalauzolgatás közben áhítattal mutatja a várost és a környező tájat, minden autót és repülőt. Kiehezett arra az életre, amely maga az energia, az élvezet és a birtoklás. A szabadság még nem jelenti a hazát, mely feltételezi azt a célt, hogy valami miatt itt éppen itt kell élnünk. Bennem nincs ilyen feltételezés: én ezekben az emberekben, akik szemlátomást szorgalmasan és jól elgondoltan végzik a nappali kötelességüket, érzem a hovatarozásnak azt az erejét, amely talán azonos a gyarapodás ösztönével, a hagyomány adalékával – az elért eredmények büszkeségével. Mégsem érzek semmit abból, ami az anyám, ami támaszt nyújt, ami a kapcsolatteremtés felé vonzana. Csatangolok és nézelődöm, s csupán az egyedülállétem vonzó, az identifikáció nélküli függetlenségem. (A vonatban mindvégig idegesített, hogy a vámosnak hangosan ki kellett mondanom a nevemet, így a dalmát újságíró

megtudta, ki vagyok.) Élvezem az ismeretlent, de nem azért, hogy birtokoljam, vagy hogy elmerüljek benne és megismerhetővé tegyem, sajátommá, hanem azért, mert ismeretlen, nem „én”, nem összekötő, nem bilincs. Felelősség nélkül viszonyulhatok feladataimhoz, és félelem nélkül engedhetem el a megvalósítás kényszerét. Ez nem az a hely. Abban sincs okom hinni, hogy e feladatok itt, a dinamika és a szabadabb lendület országaiban jobban megvalósulhatnak. Igaz, ez a világ mozgásterének a helye, mely létrehozza a holnapot. Én nem vagyok e mozgás része (de tagadása sem), hanem csupán egy benne létező, aki ugyanolyan személyességgel reagálna rá – alkalomadtán keserűen is –, ahogyan odahaza a mozdulatlanságra.

1957. IX. 9.

Beszélgetés és elmélkedés Gy. – Ž. B.-re és hozzá hasonlókra tett – bosszús megjegyzései nyomán, akik még gondolatát sem vetik fel az emigrációnak. Gy. felidézi a bécsi zsidókat, akik nem akartak menekülni a hitlerizmus előtt, hanem lámpákat vásároltak, hogy modernizálják a lakásukat.

Bosszúsága nem alaptalan. Én egy primitív, veszélyes, nyugtalan világba készülök visszatérni, melynek zavargásaihoz semmi közöm. Hidegen hagy a szerbség sorsa, jövője, azon kívül, amit ismerek és szeretek. Még csak nem is kötődöm e földhöz, mint azok, akik örökre ott maradnak. (Például a görögök, akik nem menekültek el Rómába Konstantinápoly bukása után, vagy a szerbek, akik nem szöktek el Törökországból.) Most azonban már tudom, nem maradnék ott *önszántamból*.

Semmi keresnivalóm ott. Itt valamennyire még igen. Itt akarok valamit, valami közelebbről meg nem határozhatót. Vajon a szabadságot, esetleg az ottani primitív környezet iránti bosszút az itteni művészi felemelkedéssel? Én *ott* szeretnék igazolást nyerni, az *ottaniak* ellenében. Az a nyomor, ahogyan már megsejtettem, az ihletőm, figuráim nyersanyaga – örökké én.

Képes volnék itt megteremteni azt a környezetet? Csak akkor, ha *muszáj* volna itt élnem. Ez viszont még nem esedékes.

A hazai posvány és a labilis emigráns élet között íme: a témáim új tere. Most már azt is tudom, mi várja itt a jöttmentet: küzdés, hogy utólag megteremtődjenek a létfeltételek, ambíció, hogy megmutassák „azoknak”, mit értek el, anyának, barátoknak, ellenségnek. Az amoda tartozás illúziója, amikor valójában itt már rég elfelejtettek minket.

1958. IX. 30.

Egy hónapot töltöttem Andreával Vrbovskában. Napsütéssel, tengerrel. Testem ezúttal nem kívánt többet annál, ami ott volt.

Mindössze két belső élmény ért, az egyik álomban, a másik ébredéskor. Az álom Újvidékre vitt, egy újabb háború kitörésének idejébe. Az erről szóló hírek után én is, elerőtlenedve a vész sejtelmétől, ide-oda vetődök, fülelem, keresem az emberekkel való találkozást, hogy bátorítsanak. Živojinovičtyal sétálok az utcán, akivel egy kis gondolatcserére vágyok. Ő azonban csak közönyösen alátámasztja a félelmeket. Rábukkanunk az UDBA-s² V.-re, aki egykor kihallgatott. Az arcomba vigyorog: „Szeretnél külföldre utazni, mi?” Teljesen zavarba hoz, hogy kitalálta a szándékomat. Menedéket keresek a sajátjaimnál (az

² UDBA – szerb Állambiztonsági Hivatal.

erős, segítő apakéz iránti vággyal, melyet kétségbeesetten éreztem a mostari kaszárnyában is, 1947-ben). A szülői házba jutok, az ebédlőbe. Ott van Anyu, Apu, Nagymama. Apu azonban beteg, erőtlen. A sötét kockás szőnyegen fekszik, borotvátlanul, sápadtan, elcsigázottan, a két nő fölötte áll. Összevizezte magát, pizsamájának – ami az egyedüli gönc rajta – lábszára teljesen nedves, a szőnyegen egy jókora sötét folt. Rámutatva saját gyengeségére, azt kérdi tőlem, félig összezavarodva, félig iszonyodva: „Nem tudom, belefut-ladjak a Dunába?”. Minden bizonyára azt akarta mondani, hogy „beleugorjak”.³ Erősen tiltakozom, közben felriadtam.

Ébredéskor pedig úgy éreztem, mintha egy hosszas gondolkodás után azt a következtetést vontam volna le: „Idegen vagyok, nemcsak a saját országomban, hanem mindenütt.” Majd ez a maga módján közhelyes gondolat továbbgördült: „Nincs szükség arra, hogy írjak, nincs mit írnom ezekről az idegenekről.”

Két szorosan összefüggő élmény, szögezem le. Idegenségemet a különben szép és harmonikus nyaraláson is éreztem, mindig, amikor be kellett kapcsolódnom a társaságba (nem a kollektívumba, amely egy személytelen közösség és amelyben jól érzem magam, hanem a társaságba, az individuumok közé, akik tőlem személyes viszonyt várnak el). Branko, a nagybácsija, Ticiano, a belgrádi társaskör. Két éjszaka a kocsmában. A nemzeti repertoár gyöngyszemeinek – *Otkud ideš Anice*,⁴ *Bolan mi leži Mile Pop-Jordanov*,⁵ *Zato braćo pijme ga*⁶ – lelkes danolászára, ami az ismert és közkedvelt dallamok miatt a Jugoszlávia különböző területeiről származó emberekben ugyanazt az érzést kelti: egyetértést. (Branko később, az éneklős est előtt azt mondta, hogy: „Így, egy kicsit felönteni a garatra, énekelni – ez a legszebb, amit átélhetsz.”) Tőlem viszont az összes nemzeti repertoár idegen, kivéve talán a magyart, amely ugyanakkor csak csonka visszhangokat idéz, az általam is megtapasztalt magyar-zsidó konfliktus miatt. Mindegyik: a francia, az izraeli, a jiddis. Ez párizsi utam alapvető tanulsága. Idegenség... idegenség mindenütt.

Most akkor miként várjam a következő háborút? Hogyan találjam fel magam olyan helyzetekben, amelyek gyors döntést várnak tőlem? Amikor, tegyük fel, le kell mondani a nemzetről, vagy a becsületről. Egykor – a magyar fennhatóság alatt levő gimnáziumban – nem hajlottam arra, hogy tolmácsoljak – a leigázott nemzet mellett döntöttem. Viszont fiatal voltam, még nem sejtettem a veszély méreteit. Fel kell készülni a hasonló alternatívákra.

És mit lehet írni az idegenség ürességéről? Vajon a folklóri kapcsolatok hiányában keressek egyetemesebbeket, vagy vonuljak mélyebben magamba? Az első megoldás teljesen idegen tőlem, elérhetetlen, meg úgy tűnik, kevés is. És ismét az ósdi kérdés: hogyan való-sítsam meg magam a szövegben?

1959. X. 5.

Éjjel iszonyodva olvastam el *Minerva* ismeretlen szerkesztőjének kifogásait a *Široka vrata*⁷ kéziratomon (amit Boško már alaposan átjavított). Alapvető *nyelvi* hibám: fogalmam sem volt, hogy nem tudom a nyelvet. Kontroll nélkül írtam – követve a gondolatot,

³ Az apa kérdése és a fiú korrigálása az eredeti szerb nyelvű szövegben magyarul szerepel. (A ford.)

⁴ Hunnét gyüszs Anica. (A ford.)

⁵ Fekszik nekem Mile Pop-Jordanov. (A ford.)

⁶ Ezé' igyunk tesók! (A ford.)

⁷ Tág ajtó (A ford.)

annak alakulása után. Nem sejtettem, hogy e gondolat nem szerb, illetve hogy ez zavaró lehet. Így csupa értelmetlenségek születtek. Végre tudomásul kellett vennem, hogy nem nőttem össze a nyelvi készségemmel; hogy minden szót nemcsak aszerint kell mérnem, hogy mit szándékozom vele mondani – ez minden író feladata –, hanem hogy leellenőrizzem azt a jelentést is, amit én neki tulajdonítanék. Csak azt nem tudom, hogy az a festő, akinek nincs keze, s így lábbal tanul festeni, érdekében áll törekedni, amennyiben azt szeretné, hogy több legyen a szándék rabszolgájánál.

1960. X. 20.

Olvasva Radnótit, akit teljesen átitat a férfias lázadó kiáltás, azt kérdem, mit is jelent Supervielle és Réverdy – kötetek szintén ott sorakoznak az asztalomon – sok szép sora? A költészet sors, s csak az vehet részt az egyikben, aki a másikat felkészülten fogadja. Rendkívül alázatosnak kell lenni a költészet iránt.

1961. IX. 29.

A tehetségtelenségem miatti kétségbeesésből most egy új megnyugvás születik: tudni kell élni ezzel a felismeréssel. Tenni azért, hogy elfojtsam. Sok hónap után először ma dolgoztam megállás nélkül néhány órán át (Babitsot fordítottam). Valóban elégedett vagyok.

1963. II. 20.

A *Dnevnik*ben megjelent Mileta Pavlov cikke, kevésbé éles hangú az Ifjúsági Tribünön elhangzottnál, ám épp ezért veszélyesebb is. Mindenről én tehetek, nem a *Letopis*.⁸ Boško a visszavonulást javasolja, úgy véli, nincs szükség önvédelemre, mert azok, akik mellettünk vannak (a „szerbek”), nem akarnak harcot (nem így a „vajdaságiak”). Fel kellett keresnem Iliját, hogy megkérjem, vonja vissza a válaszáat, amit a Tribünnek szánt. Magam is lemondtam a *Dnevnik*ben megjelenő nyilatkozatomról, pedig már kész volt, s jónak tűnt.

Nehezemre esett. Inkább hallgatagon tűröm a *hamis* vádakat, mint hogy védekezve teljesen kiadjam magam.

Marad a munka. Egy kicsit nehéz lesz az elején, a *Nasilje*⁹ különben is akadozik. El kell telnie egy kis időnek, hogy a provinciális hírlapi „kritika” mocska lekopjon rólam. Istennem, hát hol élek én! Éppen ezért kell „tisztán élni”, ahogyan Radnóti javasolta. Dolgozni, csak dolgozni, megismerni, és ezeket addig közölni, amíg lehet. Szakítani végre a jellem hinta-palintájával – elég volt belőle az összes belső kép számára –, egészen az élet végig. Ezeket a képeket kemény kézzel kell megragadni.

1963. V. 10.

Már néhány napja egy helyben toporgok a *Nasilje* hetedik átírásával: kezdem elveszíteni önbizalmam. Ma Belgrádba küldtek, kiadói megbeszélésre. Kishitűen, összeszedetlenül mentem. Ott megtudom, hogy Josić tévesen tájékoztatott, s a találkozó délután lesz. Császkálok Belgrád utcáin, körülöttem minden arc idegen, kegyetlen; elballagok a buszhoz, egyre visszatérek a kiadóba, majd irány haza. Heverészek, Illyés drámáját olvasom

⁸ Letopis Matice Srpske, újvidéki szerb irodalmi folyóirat, 1969–1973-ig Tišma szerkesztette. (A ford.)

⁹ Erőszak. (A ford.)

a háború végéről Magyarországon. Öldöklés, veszély... S itt valahogy beleszóttam a saját útirajzféletemet. Kihívás? Egy riadt egér vagyok. Kedvtelen, tanácstalan, céltalan. Semmit sem teszek meggyőződésből, ami nincs is; hát akkor mi a fenének csinállok egyáltalán valamit? Ugyanakkor dolgoznom kéne, mivel ez az egyedüli módja annak, hogy kitöltsem az időmet. A jól ismert régi kör.

1965. I. 3.

Ébredvezve azt kérdezem Sa.-tól: „Nem jött az asszony?”¹⁰ S miután látom arcán az értetlenséget, megismétlem: „Žena nije došla?”

Ki tudja, miféle rétegekből ocsúdtam föl; mindenesetre nem a hazai, szerb világból. És természetesen nem is magyarból, és nem is zsidóból. Már három napja tart a szilveszteri örület, kínlódom, hogy megóvjam magam az etnosztól és a melosztól. Nadvinski az idegeimre ment, lerészegedett, miközben én a feketénél maradtam. Sa. és Andrea fenője. Az anyam emlékei. Mindentől idegenkedem, nyomja a szívemet, mint egy idegen és elkerülhetetlen valami.

Emiatt reggel ismét arra gondolok, hogy mindaz, amit írok, értelmetlen. Ez a próza is, amely fikatív hőseinek az itteni szerbekre kellene hasonlítaniuk. Útirajzaim egy közép-európai polgár kitalált nézőpontjából vannak megírva. Ám tudom azt is, hogy ugyanilyen hiteltelenül írnék akkor is, ha Párizsban élnék: az is idegen világ számomra, a francia senkit sem enged közel, csak magával törődik, az egymás közötti érintkezésben eleve benne foglaltatik minden gesztus és szokás, szavak és versek. Bennem egyetlen dal sem kelti fel a haza érzését. Akkor meg miért írok hazaellenes hontalan verseket? Például:

*Mi az, hogy: anya?
Talán ukrán,
netán német,
esetleg amerikai,
vagy csak az álom
megfoghatatlan langyvize,
amelyből dadogva ébredezünk
hazai szavakkal ajkunkon?*

Amikor pedig prózát írok, miért nem lelem meg a sehová sem tartozó arcot, amely még az etnikai összetételében is hontalan, s összetűzésbe kerül az egység után sóvárgó környezettel?

1965. IX. 8.

A most készülő regényem teljes egészében vallomás lesz. Egy zsidó, illetve egy fél-zsidó vallomása, aki nem tudja elkötelezni magát a cselekvés mellett, mert nem felel meg számára a hely! Egyfelől a szerbek kényszerítik akcióra (lázadásra), másfelől pedig a zsidók (menekülésre), ő viszont őrlődik a kettő között. A történet ideje: amikor veszélyben forogott az életem – a megszállás.

¹⁰ Az eredetiben is magyarul szerepel. (A ford.)

1968. I. 3.

Tombol a nacionalizmus. A társadalom meghatározó rétegei, az ún. intelligencia (menedzserek, politikusok, szakemberek stb.) a következőt jelölik meg főtémának: melyik köztársaság fosztja ki a másikat, s miképp. A szlovénok szerint a szerbek Szlovéniát lopják meg, a szerbek szerint Szlovénia zsákmányolja ki Szerbiát. A valódi okok mellett (mert valószínűleg mindenki mindenkitől lop) a haragnak e hangja a szabadság szelepe, a szocializmusban lehetséges egyedüli szabadságé. Nem lehetsz ember, de szerb, orosz, örmény, szlovák igen. A Vajdaságot szintúgy kifosztották, s a politikai vezetők most összehívják saját képviselőiket, hogy instrukciókat adjanak nekik, miként hiúsítsák meg a szerbiai képviselők további harácsolását. A polgári gondolkodók, mint amilyen Boško, felélénkültek. Tegnap Mihajlovićtyal kidolgozták a Jugoszlávia területén élő szerbekkel való együttérzés gondolatát, Szerbia fölénye nélkül. – Számomra ez eggyel több ok arra, hogy elforduljak e környezettől.

1968. I. 28.

Amennyiben igaz az a feltételezés, hogy az antiszemitizmus – mint bármely rasszizmus – a félelemből tör elő, akkor joggal érzem azt, hogy a zsidósághoz való viszony tükröt állít a nemzetnek, és előre jelzi sorsát. A felemelkedő, expanzióban levő nemzet nem retteg, hanem keresi az együttműködést az idegenekkel, akkor is, ha ez „mocsos”, „büdös”, mint a gettó zsidója, vagy az egyenjogú, sőt fölényes konkurens, pl. az emancipált zsidó. Ilyen társadalmak voltak az Ottomán birodalom, az inkvizíció előtti Spanyolország, a polgári forradalom Franciaországa, a reformok Osztrák–Magyar Monarchiája, a proletárforradalom Oroszországa. A gyengülő társadalmak pogromokkal védekeznek a zsidók ellen, nem tudnak lépést tartani e nyugtalan elemmel, bosszút állnak rajta a megrekedésért. Szovjetunió antiszemitizmusában az ország bukását látom.

1971. I. 19.

Elvadul a nemzetek közötti marakodás. Horvátok, muzulmánok, macedónok tíz ujjal túrják a fekete földet a nemzeti nagyságért, s mivel a nagyság helyett csak egy maréknyi ellenállásba ütköznek, felrobbannak a dühtől, azok miatt, akik nem ásnak, ezek pedig: szerbek. A szerbek nem tudják feltalálni magukat az ellenük irányuló gyűlöletben, ravszul visszahúzódnak, engednek az erőnek. Elveszítik Koszovót, s nemsokára a Vajdaságot is, Boszniában és Horvátországban pedig sarokba fognak szorulni. Rajtuk kívül a többi nemzet egy nagyobb, jelentősebb, civilizáltabb milió része volt, amely bár igába hajtotta őket, de azzal az illúzióval is megajándékozta, hogy a világhoz tartoznak – ezek most kiábrándultak, és a szerbeket hibáztatják. A szerbek (és talán még a montenegróiak) az egyedüliek, akik fittyet hánynak a világra, és elégedettek a hazai csevapkínálattal.

1971. IV. 3.

A szerbség – amelyhez nevem köt – átéli a történelmi és a pszichológiai küldetés bukását, hogy a délszlávok egyesítője legyen. A többi nemzet függetlenségi vágya arra készíti, hogy a saját határai mögé húzódjon, akár a legszűkebbek közé is. Ezek nem a szerbség, hanem Szerbia határai, ahol a nemzetnek csupán 60%-a él. Ez a világháborús megszállás utóhatása, a nedíci helyzeté, amikor végül már csak a saját érdekeiket tartják szem előtt, a túlélést, hogy „műveljék saját kertjüket”, elnyomják a belső hangjukat, s azt ismétlges-

sék: „Mindenki foglalkozzon a saját dolgával! Nekünk így jó.” – csak el ne ítéljék őket unitarizmusukért. Éppen így tesz a hivatalos politika, közben a mélyben egészen más érzések rejtőznek: harag, sérelmek, az államközösség s az eszmény szétesése miatti csalódás, aggodás a köztársasági határokon túli szerbségért. Ezek az érzések megalapozhatnak egy megújodást, a jugoszlávságét; de a sötét csetnikségét is egyben. Ez egyre kevésbé az én világom. Szerencsére a napokban lezajló népszámláláskor nemzetileg elkötelezetlenül fejezhetem ki magam – ami valóban nagy megkönnyebbülést jelent, sőt meglepődést. Viszont ezt az álláspontot át kell majd ültetnem a mindennapokba, s talán az irodalomba is. Hogyan? S mennyi nehézséggel? Gőzöm sincs – ugyanakkor volt már néhány dilemmám; a *Letopisban* közölni kellett Stevanović a horvát nyelvészeknek szánt válaszáát, és a *Matica Nyilatkozatát* a közös szótár megszűnése kapcsán. Valahogy kihúztam magam, az első esetben a válasza választ publikálva, a másodikban elhatárolva a szerkesztőséget a *Maticától*. A közeljövőben egyre többször kényszerülök majd hasonlókra, de óvatosan, nehogy a másik politikai erő kihasználjon. Tehát ez számomra is megszállós helyzet: kívül maradni, csak hallgatni, nem nyilatkozni, mert nem vagy az, aminek tartanak (szerb vagy zsidó, mindegy), ám ezt nem mondhatod ki nyíltan – itt lőnek. Ez a helyzet megfelel a természetemnek. Egy olyan álláspont, amit egyébként bármelyik országban képviselnék, ha a válság felütné fejét: például Amerikában Vietnám vagy a négerkapcsán, Franciaországban az amerikaellenesség esetén, stb. A beolvadás illúziója – amit a háború utáni első években még dédelgettem magamban – gyorsan szertefoszlott, s feltételezem, másutt se lenne külön. Mellesleg az írásmódom (legintimebb lényem) még a ráébredés előtt – vagy azzal egy időben – űzött a meghasonulás felé: az első magam előtt is vállalható munkám, az 1950-ben megjelent *Ibikina kuća*¹¹ egy magyar elárúsítónőről szól, aki nem érti a jugoszláv forradalmat.

1972. XI. 3.

A *Blahm könyve* mindenkinek tetszik. Egyeseknek nagyon. Ilija telefonál: „Ez az első könyved.” Ez igaz, így is készült, a primer létélményből. De, természetesen – tekintve azt, hogy nem írhattam meg akkor, amikor elkezdtem –, a többi könyv edzésnek bizonyult ehhez, amelyet az idő, a buzdítások, a szégyen leküzdése, s talán a világ nacionalizmusa hozott a napvilágra. Kicsit elkedvtelenít az, hogy fel kellett ébreszteni magamban a bujkáló zsidó kiáltását, hogy olvassanak. Ami annyit jelent, hogy valóban egy lapító zsidó vagyok. A sors fintora, hogy tegnap Danilo Kiš azt mondta az utcán: az ő új könyve is – amelyet el fog majd küldeni – ugyanerről szól: Újvidékről és egy zsidó túlélőről.

Trieszt, vonat, 1973. IV. 16.

Este a hálófülkében egy olyan színházi darabról álmodom, melyet én írtam. Egy nő két hölgyet kíséret termeken át, közben közhelyes dolgokról karattyol: „I don't work anywhere. I just sew, cook, shiska-bub, spaghetti...” Amikor felébredtem, arra gondoltam, hogy irodalmunk sohasem adott olyat, amit már nem írtak volna meg, valahogy. Laza Kostić, Bora Stanković, Andrić; amit ők írtak, azt mások valahol már feltalálták és kipróbálták, ők csupán a nyelvünkre és helyzetünkre alkalmazták azt. Itt egy Kafka sem született (a legnagyobbakat nem is említve), sőt még egy Ady sem, hogy egy új, sajátos, egyéni

¹¹ Ibike háza (A ford.).

látomást mutasson meg. E keserű gondolatok után eszembe jut Morantine jellemzése a *sangue-mistákról*: tisztában kell lennem azzal, hogy ez a kettőség meghatároz engem. Mert egyszerre gyűlölve és lenézve mindazt, ami szerb, de menedéket is keresve – menekülve a másik részemtől – a szerbségben, a legmeghittebb oltalomban, a nyelvben, és a szerelemben, Sa. mellett.

1974. VIII. 15.

Az itteni életem komédiája: Kelet-Európa poros földjén, tollal (nyugati gyártmány) a kezemben, *Merkurral* és *Nouvelle Revue Francaise*-zel az asztalon, fejemben fabulákkal, amelyeket majd kiírok magamból; mindenki számára ismeretlenül, kivéve a járási csendőrök ellenőrzése alatt álló újságok kritikusaikat.

1974. VIII. 19.

A nők most felkínálkoznak, talán azért, mert belőlem többé nem a szükség tör elő. Egy hónappal korábban Ana M., amikor rákérdeztem, emlékszik-e még rám, azt válaszolta, hogy „Hisz én már évek óta szemezek magával!” (Arra a kérdésére, hogy zsidó vagyok-e, bután reagáltam: „Nem.”)

1975. IX. 13.

Én az a magasba emelt kezű micisapkás kisfiú vagyok, a zsidólázadás leverése után, a varsói gettóban készült fotó jobb sarkában – az a kisfiú, aki köpött a felnőtteknek-gyilkosoknak, s így elkerülte a rámért végzetet. Ennyi vagyok csupán, ez a kölyök, és semmi több (ahogyan nem is lehet más az, aki már valaki, valami). Sem író, sem férj, sem apa nem vagyok, hanem az a kisfiú – író-, férj-, apaszerepben, amit az árulásával ért el. Emiatt meghasonlott, s még mindig ugyanúgy néz, ahogy ez már az akkori arckifejezéséről is leolvasható.

1976. XII. 9.

A szállodám mögötti könyvesboltban – az *Idées* zsebkiadásaiban – a polcon Marx nyugodtan áll Nietzsche, Jaspers, Camus mellett. Micsoda fölénye a szabadságnak!

Vásárolok és olvasok, ugyanattól a kiadótól, Michel Borowicz *Écrits des condamnés à mort sous l'occupation nazie*-jét. Többek között az áll benne, hogy 1942-ben a „zsidó tanács” a [vilinskom] gettóban megtiltotta az illegális színháznak, hogy előadja az akkor már húsz éve halott Sholem Alejhem darabját, mert egyes részeit úgy is lehet értelmezni, mint az ellenséggel való együttműködés kritikáját.

1977. X. 8.

Temerinbe utaztam, hogy átvegyem a Szirmai Károly-díjat. Azzal ébredtem, hogy ez a baromság csak egy túl ambiciózus ember (Szirmai fia) csapdája, amibe én most beleestem. Temerin? Csak azért, mert ott született? Be sem tette a lábát többé ebbe a faluba, most meg koszorúval díszítik házán az emléktáblát, engem pedig arra kényszerítenek, hogy mutogassam magam, mint egy díjazott bika a vásáron. Egy pillanatra felnyitottam *A megszállók büntettei a Vajdaságban*, és megnéztem, hány zsidót irtottak ki Temerinben a háborúban – egyiknek sem emeltek emléktáblát. Azon kezdtem agyalni, miként fogom ezt elmondani, s hogy a kapott pénzt eme adósság törlesztésére adom majd. De közben

eszembe jutott Illés Sándor *Siratója*, amely az ártatlan magyarok temerini temetőben végrehajtott mészárlásáról is szól. Nekik sem emelt senki emléktáblákat. Tehát? Szándékom itt megrekedt. Ideje volt már indulni, felültem a buszra, arra gondolva, talán csak valami olyasvalamivel takarhatjuk el a régi sebeket, mint az irodalom. Vagy ezeket már eltakarták a Kókai Imre-féle nevekkel; így hívják azt az általános iskolát, ahol egész ünnepséget rendezik? De nem. A helyszínen megtudtam, hogy Kókai egyáltalán nem lázadt az ártatlanok lemészárlása miatt, még csak partizán komisszár sem volt, ahogyan titokban reméltem, hanem spanyol harcos volt, s valamelyik nemzetközi csapatban vesztette életét. Maga az ünnepség nyugodtan zajlott le, az áldozatok nekem sem jutottak egyszer sem az eszembe.

1978. V. 2.

Az irodalom médiuma a nyelv, én viszont nem *azon* írok, hanem egy nyelvjáráson, az ún. szerb vagy horvát nyelv dialektusában, melyet négy nemzet beszél, de számukra ez – akár csak a többi –, nincs előírva, nincs is a többi fölé emelve.

1978. VI. 23.

A nacionalizmus a szocializmus legélesebb ellenpontja – a kommunisták nem tévednek ebben. Mert az elpusztított személyiségű ember a hozzá legközelebb álló menedéket keresi, ez pedig a nemzet.

1978. XII. 12.

Valóban irreleváns, hogy mennyire jó valaki, vagy – ahogyan mondják – mennyire nagy író, nagy művész. Mindenesetre csak az adott térben és időben az, ha viszont a legnagyobbak közé tartozik, az azért van, mert nincsenek még nagyobbak. Pedig mindig lehetnének: senki sem él teljes mértékben a lehetőséggel. Az ember csak vágyik egy szintre, mindenki a sajátjára. És ennek elérése megleléssel tölti el, ebben leli békéjét, a lehetőséget, hogy ne nyomorítsa meg a bosszú. Minden más hiúság.

*

Bányai János az *Istentagadás iskolájáról*: „Kétségtelen, az oly sokszor emlegetett mikrorealizmus mint elbeszélő eljárás viszonylagos csődje ez. A mondat, amelyre kisebb teher száll a mondanivalóból, mint amit tagmondatainak túlméretezettsége, szófajai belső tartalma folytán vinnie kell, fedezetlenül hagyja a szavakat, nem ellenőrzi többé a jelentéseket s a jelentésárnyalatokat, minek folytán a mondat formátlaná, alakatlaná válik, s még azt sem közli hiánytalanul, amit közölni szándékozott. Egyetlen okát sem látjuk a mikrorealista mondat ilyen eltorzulásának. Az ironia hiányában.”¹²

Az utolsó állítással nem értek egyet, szerintem Bányai valamelyik mostani rögeszméjével bíbelődve jutott ide. Viszont az a megfigyelés, amit a mondatokról tett, valószínűleg helytálló. Izgalmas továbbá az az eszmefutása is, hogy én nyíltan és tudatosan konstruálom meg a történeteket, mert nálam a konstrukció nem csak a történet kidolgozásának elve, hanem maga a *jelentés* is. Rendkívül intelligensen veszi észre a szabad, a történet szerkezetébe be nem ágyazott dialógus hiányát, amely az elbeszélés legállandóbb eleme.

¹² Az eredetiben is magyarul idézi. (A ford.)

Prózának ez az első igazi kritikája, s emiatt az első olyan, amelyet valódi érdeklődéssel olvastam, az elragadtatás és a szégyen keveréke nélkül, amely állandóan kísér, amikor a dolgaimról olvasok.

1979. V. 1.

Az egzisztencia számomra kínzó, időnként azért is, mert egybeesik az identitással. Egzisztenciámnak csupán azok az elemei mentesülnek a kintól, amelyek megszakítják az identitást: álom, utazás, szex és írás.

1982. X. 1.

Reggel a rádióban beszélgetés a Sabra és Satila palesztin táborokban végrehajtott mézárásokról. Tot, a jugoszláv újságíró, aki szemtanúja volt az eseményeknek, vitatkozik a műsorvezetővel az eset ún. nézőpontjairól. Az objektivista, újságírói frázisokba öltött értelmezését nehezebben viselem, mint az indulatos ítéletet: mindezt már tudom, ismerem, a csömörig, a keserűségig, már régóta undort kelt, hányingerem van tőle, ezektől a racionális mondatoktól, amelyek mögött ott sunyít a terror, a tehetetlenség, az öldöklés. Most ez a nem-zsidókkal történik, a kivégzők pedig, illetve a kivégzés pártfogói, akik ezúttal a líbiaiak szemébe köpnek: a zsidók. Érzem, hogy többé nem azonosulhatok a zsidókkal sem emiatt, ahogyan a nem-zsidókkal sem, ugyanazon okoknak köszönhetően. Majd délben, a Nolit könyvesbolt megnyitóján (ahol közlik velem, hogy a *Vere i zavere*¹³ c. könyvem sikeresen átesett az első olvasás próbáján) megtudom Milica Nikolićtól, hogy ő is ugyanazt érzi, noha ő nem zsidó, csak szeretettel kötődik a zsidókhoz, szimpátiát érez irántuk. És vita közben arra a következtetésre jutok, talán az jó, hogy a zsidók megmutatták a maguk primitivitását, mert az nem igaz, hogy egy nép kivétel lehet a kegyetlenkedésben, önzőségben, könyörtelenségben. Vajon ez a mézárás nem igazolja a kételkedésemet a tisztaságban, a jóságban, nem adalék-e a relativizmusomhoz? A varsói gettóból kimaszírozó, magasba emelt kezű kisfiú, s a Dubnói utcában lemeztelenített nő fotója mellé odateszem a *Politika* cikkét: *Hogyan tervezték a mézárást?*

1983. V. 31.

Tegnap, nézve a hiteltelen fabulájú magyar filmet a meddő arisztokratanőről, aki ráveszi zsidó barátjának, hogy szüljön helyette, igazi, közvetlen, testi gyűlöletet éreztem a szereplők iránt – a harmincas évek magyar tisztjei és környezetük ellen. De nemcsak az egyedeket, hanem az egész miliőt, a nemzetet, ennek mentalitását és sajátságait is gyűlöltem. Úgy tűnt, nem írhatok erről a nemzetről, még akkor sem, ha valami okból – mondjuk az elmúlt háború ellenkező kimenetelével – a védelme alá kerültem volna. Nem tudnám elfogadni őket témának, míg a szerbeket igen. Vajon azért, mert félig szerb vagyok? Netán azért, mert ebbe az időnként egészen a gyilkos gyűlöletig felidegesítő mentalitásba születtem, s így már nem veszem észre? Végére, mennyire nyomorult az író munkája, ez az emberekkel, nemzetekkel, mentalitásokkal – tehát a gyűlölettel, a hamis önképekkel, a részeg rajongással – való foglalkozás

¹³ Hitek és összeesküvések. Az eredetiben a cím azt sugallja, hogy e két fogalom egybetartozik: vera – (za)vera. (A ford.)

1983. VII. 24.

*

Este egy kis megfázással feküdtem le, és úgy aludtam el, hogy elfelejtettem kikapcsolni a rádiót. Ez akkor esik meg, amikor nem vagyok biztos abban, hogy álmodni fogok. Három óra előtt néhány perccel felébredtem, a budapesti rádió még sugározta műsorát – ebben a pillanatban épp egy túl egyszerű, mégis kedves dalt játszott, melyet már korábban is ismertem: *Földvár felé félúton*.¹⁴ A dal egy lányról szól, aki nem akar beszállni a felkínált autóba, hanem az úton állva mozdulatlanul mered maga elé és zokog. A lábaimban és hátamban érzett megfázás miatti harag elmúlt, teljesen átadtam magam a szép dalnak, elbűvölten hallgattam végig. – Mindössze ennyi a művészet haszna; s ez nem kevés.

1984. IV. 23.

A szcinetista kritika mai rémuralma alatt – amely hol erre, hol arra az egyéni irodalmi cselekvőre irányul, pl. a formára, a nyelvre, vagy akár a befogadásra – elhanyagolják a nemzeti kérdést. Ez még a nyelvénél is mélyebb, mert egy és ugyanaz. Egy nyelv több irodalomnak is szolgálhat, például az angol a britnek, amerikaiaknak, ausztrálnak, a spanyol a spanyolnak, kubainak, peruinak stb., s ennek folytán ezeket az irodalmakat differenciáltan ismerik el, de csakis azután, hogy kifejlődött a nemzet, amely az adott nyelvet használja. Az irodalom a nemzet önkifejezése. Értéke és modernsége attól függ, hogy sikerült-e abban a pillanatban konstituálódnia, amikor a nemzetnek volt sajátossága, különlegessége, újszerűsége a saját életében és sorsában, s vajon ez a sajátosság modernül kapcsolódott-e össze az innovációkkal, összhangban van-e vele, ami az emberi fejlődés feltétele. Amennyiben ez utána, pontosabban ha a sajátosság közhelyekben fogalmazódik meg, amelyek a többi irodalom, illetve a többi nemzet tárából már ismertek, vagy ha a sajátosságot egy már túlhaladott módon kívánja felülmúlni, lemorzsolódik a másokkal való versenyben. Például ez történt a nemrég dekolonizált népek irodalmával, amelyek a társadalmi problémák bemutatásánál a két háború közötti németek vagy az amerikaiak szociálisan érzékeny irodalmát másolják; miközben azok máig nem koptak meg. Minden olyan kísérlet, amely idegen módszereket alkalmaz, arra hivatkozva, hogy most egyformák a feltételek itt meg ott, a nem-német és nem-amerikai környezetekben, a tévedés bénultságával végződik. Jellemzően ellenkező példát mutatnak a dél-amerikai irodalmak, amelyek megtalálták a nemzetük kifejezőmódját – nem számít, hogy spanyol vagy portugál nyelven –, és megtalálták hozzá a megfelelő formai innovációkat, melyek jól példázzák az adott pillanatot. Függetlenül attól, hogy az irodalom s az eredetiség fenoménjét csak mostanság ismerik el, egyértelmű a jóval korábban született írásokból – amelyeket ma fordítanak –, hogy egy évtizedekig tartó folyamatról van szó, egy kollektív szándék, „iskola” eredményéről, amely elégedetlen azzal, amit e nemzetről mondtak számukra idegen módon – mondjuk Travennél –, és megteremtette a saját módszereit és útját. Ugyanez a helyzet a diaszpórában élő zsidók irodalmával, amely évszázadokon keresztül a kiűzetés előtti időkből származó legendákba merevedett, illetve – amennyiben tematikusan emancipálódott –, formailag utánzó volt. (Kivéve Heinét, akinek a zsidósága ellenére sikerült elérnie ama önkifejezést és eredetiséget; azonban ezt is csak német költőként.) Majd csak

¹⁴ Az eredeti szövegben is magyarul szerepel. (A ford.)

Kafka, aki a zsidó mentalitás és problematika mélységéből újszerűen szólalt meg, s ezzel alapozta meg a száműzetés új, zsidó irodalmát.

1984. VII. 28.

A különbség abból fakad, hogy titokban azt hittem, valami más vagyok (azaz zsidó), mint aminek tartanak (azaz szerbnek), de kiderült, csak áltattam magam, hogy valami más vagyok (azaz szerb), mint ami vagyok, s aminek tartanak (azaz zsidónak).

1984. VIII. 4.

Tegnap Sa.-nak, a NIN bizottság levelét ismertetve azt mondtam, „hét emberek”, majd elgondolkodtam és kijavítottam „hét ember”-re.¹⁵ Ő figyelmeztet, amikor pedig veszeke-dünk, ki is nevet, mondván: felejteni kezdem a szerbet, mert elhagytam az otthont, és a magyarok közé mentem. Ugyanakkor – mint ahogy korábban is – csupán édesanyámmal beszélek magyarul. Anyám szomszédsága többnyire szerbekből áll. Nyelvtudásom gyengülése alkalmadtán a tanult nyelvtől való eltávolodásból fakad – valahol az agyban. Ma, ébredés közben magyar szavakat mormolok, annak ellenére, hogy este horvát fordításban olvastam Canetti *Megmentett nyelvét*.

1984. XII. 3.

Séta közben a *Káporól* gondolkodtam, és rájöttem, mennyire banális a cselekménye: egy régi áldozat utáni nyomozás. Majd az jutott eszembe, hogy kezdő éveimben többször is terveztem ilyen témát, cselekményt, mindig egy nekem vonzó tartalom, vagy az önmagammal való leszámolás megfelelő keretként. A témát, a cselekvést Krúdy írásaiból vettem át, azokból a szindbádos visszatérésekből (de az igazat bevallva, semmit sem olvastam el végig tőle), majd Thomas Mann *Lotte in Weimarjából*, s talán Máraiból is, amennyiben jól emlékszem, hogy a *Vendéggjárás Bolzanóban*¹⁶ c. regénye szintén a visszatérésről szól. Emlékszem az egyik elkezdett elbeszélésemre, ahol a hős Szabadkára kerül vissza, a vendégfogadóba, ahol régen egy boldog éjszakát töltött egy nővel, akit a Kedvesemről mintáztam, s a *Jelena Gavanskának* is ez az alapszituációja. Egyszerű, mégis kényelmes: készítesz egy hurkot, belegyömöszölöd a felismeréseidet, a keserűség cseppjével, hogy nincs meg többé az érték, amit remélhetnél. Az vigasztaló, hogy a vén nőcsábász keserűségétől eljutottam odáig, amit a verőember és a szükségből lett gyilkos érez, hogy a megtalált sémától, a jelentéktelenebb tartalomtól való lemondás képtelensége folytán a mélyebb és végzetesebb felé haladtam, s nem fordítva.

*

Este a tévén Bosnyák-dokumentumfilm: *Ami azután történt*,¹⁷ Sinkó *Optimistákj*ának valódi háttéréről. Néhány kivétellel minden szereplő zsidó volt: Kun Béla, Lukács György, Rothbart Mici, Révay József.

¹⁵ Az eredetiben egy visszaadhatatlan szerb nyelvtani tévedés szerepel: „sedam čoveka” és „sedam ljudi”. (A ford.)

¹⁶ Az eredetiben tévesen szerepel Márai regényének címe. Helyesen: *Vendéggjáték Bolzanóban*. (A ford.)

¹⁷ Az eredetiben is magyarul szerepel. (A ford.)

1985. VI. 30.

Ugrinov, az akadémiai gyűlésen azt kérdezte tőlem, igaz-e az, amit Belgrádban hallott, hogy én tapsoltam a jugoszláv irodalmárok kongresszusán, itt Újvidéken, az albán képviselő, Čosja beszéde után. Meglepődtem, talán igen, válaszoltam, mivel minden felszólalónak tapsoltam. Később eszembe jutott, hogy megkülönböztetett elismerésemet az váltotta ki, hogy Čosja azt panaszolta, Koszovóban arra kényszerítik a komoly embereket, intellektüeleket, hogy – mint valami pionírok – nyíltan foglaljanak állást a szerb–albán válság kapcsán. Vagyis engem az egyén panasza érintett meg, akitől kollektivistá viselkedést várnak el, de nem éreztem kötelezőnek, hogy elmorfondírozzam e panasz háttéréről, amit Milan Komnenić vázolt fel a Čosja utáni felszólalásában. Ez a háttér pedig a szerbek és a montenegróiak elüldözése Koszovóról. Ugyanaz a politikai vakság kísér, amely 1949-ben elvezetett a magyar nagykövetségre, hogy anyám vízumáról érdeklődjem.

1986. I. 8.

Amikor Dimitrijević most tavasszal elkérte – a fotók mellett – az életrajzomat is, egy „dosszié” számára, amit nyilvánvalóan szétküldözgetett a szerkesztőségeknek, eszembe jutottak az impresszív, személyes életrajzok, melyeket bizonyos íróktól olvastam könyveik elő- vagy utószavában, így – ellentétben a korábbi visszafogottsággal – e szövegben elmondtam, hogy egy hegyvidékről származó szerb apától és egy alföldi zsidó anyától született keverék vagyok. Néhány újság (*Monde, Matin*) akkor fel is használta ezeket az adatokat, most pedig már a *Journal de Genève*-ből is torz – „Il est juif” – visszhang érkezik, a francia nép meghatározó kvalifikációival. Ugyanakkor: vajon pusztán zsidó lennék, apám hatása ellenére, nemcsak a biológiai alakulásomban, de azzal a szándékkal, hogy ne legyek zsidó, még akkor is, ha anyám és családjának hatása mindenféleképp erősebb volt az övénel? Somlyó Anna elküldte *A diaszpóra hangjai* c. munkáját; abban az egyik szereplő azt állítja, hogy az ember az, aminek tartják, engem pedig sosem tartottak eléggé zsidónak (amit nem volt merszem leellenőrizni), de szerbnek sem. Viszont lehetetlen, hogy ez a hozzáállás legyen a nemzetiség egyedüli jegye, bár el kell ismerni az ilyen szuggesztív gondolat hatását arra a személyre, aki magát valahova tartozónak tekint. Én keverékként határozhatom meg magam, mert úgy tűnik, ha tudat alatt zsidó vagyok, akkor nem keresném magamban a sehová sem tartozót és a sehová sem kötődőt, ahogyan ezt tulajdonképpen keserűen teszem. Hacsak nem azonosulok a betolakodó szerepével, könnyebben kibékülve e keserűséggel, amely szégyenletesnek tűnik nekem, akkor is, ha az betolakodó tehetségesebb a bennszülöttnél, kiforgatom a hovatarozás érzését is, amit valójában a zsidóság révén viselek, egészen ennek tagadásáig.

2 óra, 1986. II. 28.

A halál közelében lehullik rólad az elhivatottság álcája, mint szélben a rongy a madár-ijesztőről. Sem író, sem nem-író, sem szerb, sem jugoszláv, sem nem-szerb, sem nem-jugoszláv nem vagy többé, csak pusztá hús, amelyet összefogdosnak és összenyomnak. Csak azzal lehet bárminemű viszonyod, akit szintén összefogdosnak és összenyomtak, amilyen te is leszel nemsokára, vagy azzal, aki melletted van, s aki a halál birodalmához tartozik.

1986. VI. 28.

Átírom a *Kápót*, a századik oldalon tartok. A hős, nem ismerve fel Helenában a zsidót, különleges élvezetet lel benne. Attól félek, mindez csak konstrukció, melyet véletlenszerűségekkel leplezek, amit inkább a szavakban, mint a helyzetekben találok meg. Akárcsak Márai, ez a Kitschmacher Košicéből (Kassa), akit csak mellékesen olvasgattam, míg arra készültem, hogy a könyvtári könyvet anyámnak vigyem. Íme az én Közép-Európám.

1986. X. 1.

Először Kostić rajztanárt hallgattam (aki pofon vágott, mert azt „hazudtam”, hogy nem kevertem a színeket), dicsérte a szerb katonát, aki egy szelet kenyérrel és egy fej hagymával meg fogja védeni hazáját az ellenségtől. Az ellenség pedig tizenkét nap múlva elfoglalta ezt a hazát. Utána a magyar dzsentrik melldőngetését hallgattam, akik az elcsatolt ország-részek visszaszerzésével büszkélkedtek. Aztán a németeket néztem, ahogy megtorpannak a legyőzhetetlenségükbe vetett felfuvalkodott hittől, s hamarosan mindet megverten láttam. Hallgattam a kommunista ábrándozásokat a konfliktusmentes társadalom megteremtéséről, most viszont azt látom, hogy adósságokban vergődünk, munkanélküliségben, lustaságban, Jugoszláviát minden mutatók szerint utolsó európai országgá degradálva. Mintha egész életem abból állna, hogy megbizonyosodjam arról, mindaz, aminek jelentőséget tulajdonítanak, valójában értéktelen. Különbem nem tudnám elviselni a saját értéktelenségemet. Csak egy keveset kellett várni, hogy körülöttem lelepleződjön az általános értéktelenség. Egyedül egy valaminek a felfedésével türelmetlenkedtem, az írással, mert ragaszkodtam hozzá, és megpróbáltam bizonyítani, hogy képes vagyok egy bizonyos helyet elfoglalni benne. Most, amikor ez bizonyosodott, kész vagyok ezt is értékelni látni, akárcsak az életet vagy a halált.

1987. III. 19.

A Föderatív Szocialista Szövetségben az állami ünnepek meghatározásakor a macedón képviselők tiltakoztak az első balkáni háború évfordulójának megemlékezése ellen. Vita kerekedik: a belgrádi, illetve a szerb újságírók a háború szabadság-jellegét hangsúlyozzák, mert kiűzte a törököket a Balkánról; a macedón publicisták viszont azt válaszolják, hogy a macedónokat figyelmen kívül hagyták a harcban, akaratuk ellenére sorozták be őket, végül pedig felosztották földjüket a győztes bolgár, szerb és török burzsoázia között. A nyugati alámosás után a pravoszlávok monolitikussága belülről is darabokra hullik.

1987. III. 29.

Visszatérve a Sa.-val való sétálásról, szembetűnik egy fiatalember, aki a távolból üdvözlő könnyed meghajlással. Úgy tűnik, Bányai János az, a magyar író, aki számára épp volt némi mondanivalóm. Korábban azt kérdezte, nem tudok-e egy jó szabót, én dr. Vučićtól kérdeztem meg; ő ismert egyet – ezért megállok. Bányai látva ezt, odajön. Csak amikor közelebb ér, akkor látom, hogy Várady Tibor az, egy másik magyar író, akit szintén kedvelek, így mégsem fölösleges megállnom. Beszélgetés közben kölcsönadja Kundera *L'art du roman* c. könyvét, majd elválunk. Nem mondom, hogy tévedésből álltam meg, s az is csak utólag jut az eszembe, hogy kell lennie valami hasonlóságnak a magyarok tartásában, talán az azonos hivatású és azonos korú magyaroknál, amit a nemzetben kirobbant bizonytalanság váltott ki.

1987. IV. 30.

Tegnap Belgrádba utaztam, hogy átadjam a *Kápó* végső változatát a kiadónak. A Nolit¹⁸ folyosóján Simon odakiált, hogy Milica most éppen Stambolić irodájában van, úgyhogy először őt keresem fel. Azt mondja, hogy a Tanjugnak¹⁹ jelentették, hogy Danilo Kiš Párizsban haldoklik. Egy kicsit beszélünk róla, főleg a jellemző túlzásairól, a dohányzásról, az ivásatról, a veszekedésekről. Milica szerint Kiš gyakran balhézott az Írók Klubjában, ahonnan hajnali négykor keveredett haza, összeverve, mire én azt mondom, hogy ez a főlős erő valamiféle bizonyítéka, hiszen ő éppen akkor verekedett, amikor mások alig várják, hogy lefeküdjenek. Elmesélem neki, hogy láttam Kišt a nizzai könyvvásár fogadásán, ahol díjat kapott, amint az emelvényen a Gallimard hivatalnoknőjével ugrálva és csuklóit rázva táncol. Milica egy történettel viszonozza az enyémet: egyszer egy egész délután a lektori javításokat beszéltek meg az *Anatómiai lecke* kéziratában. Kiš teljesen lázba jött attól a vitától, amit kiírt magából, s azt mondta, hogy már huszonnyolc hónapja ebben az állapotban szenved. Milica e kb. három órától tartó beszélgetés végén vette csak észre, hogy közben Kiš megivott egy egész üveg pálinkát.

Ezt követően elsétálok a Matica könyvesboltjába a Knez Mihajlova utcában, hogy megvárjam az Újvidékre induló Sa.-t, Rankovot és a *Dnevnik* montenegrói újságíróját, együtt fogunk autóval menni. A Milan Davidović lakásához közeli könyvesbolt galériájába megérkezik Danilo Popović és Milan Komnenić. Popović azt kérdi tőlem, „mi újság Neoplantában”, s miután letisztázzuk, hogy az egész városra gondol, s nem a filmes vállalatra, bizonytalan választ adok. Az arcukon látom, hogy mindketten valami mást várnak, valamit az egységétől megfosztott szerbségről, amely a köztársasági-tartományi határokon túl küzd. (Komnenićnek volt egy vitája a *Dnevnik* egyik csetnik újságírójával a kikindai fellépése kapcsán.) Érzem, mennyire nincs mondanivalóm nekik, ahogy annyiszor éreztem már – de sokkal kínzóbban – Belgrádban, mert régebben nem voltak mögöttem a könyveim.

Éjjel Danilo Kišre gondolva riadok fel. Érzem, a haldoklása úgy tematizálódik bennem, mint a szakadékbá zuhanás iszonya, ahová én is bele fogok esni. Felötlik a tegnapi jelenet a könyvesboltban, és rájövök, hogy Újvidéken talán azért nem zavar annyira az idegenség, mert itt mindenki egy különálló etnikai csoportosulás tagja, mindenki idegen a kevert lakosság miatt, s talán ez magyarázza Újvidék közismert társasági hívősségét, s egyben azt, hogy miért érzem itt magam olyan természetesnek, észrevétlennak, otthon. Emlékszem, egyszer, amikor megjelent a *Blahm könyve*, a Szabadság téren találkoztam a vállán egy táskával valahonnan előkerült Danilo Kišsel. Azt mondta, hogy hallotta, mindketten ugyanarról a témáról írtunk egy könyvet – neki akkor jelent meg a *Fövenyórája* –, és felkínálta, hogy cseréljünk ki egy-egy példányt. Természetesen belementem, s ő elővett egy *Fövenyórát* a táskájából, és a felemelt térdén megírta a dedikációt, én meg aznap, vagy másnap elküldtem neki a saját könyvemet. Viszont nem éreztem, hogy le kell ülnöm vele beszélgetni. Mindamellet, ami összekötött minket – a fél-zsidóság, a magyar nyelv, amelyen beszélünk, a francia irányultság, a pannon tapasztalat – idegen volt számomra, valahogy túl élénknek, vadnak éreztem, semmiféleképpen elkötelezetlen zsidónak; egy pillanatra sem.

¹⁸ Tekintélyes belgrádi könyvkiadó. (A ford.)

¹⁹ Belgrádi hírközlő szolgálat. (A ford.)

1988. IV. 6.

A szlovén írók társasága meghívta egy asztalbeszélgetésre a horvát köztársasági írókat, s közben a levélben (meghívóban) hangsúlyozták, hogy azt szeretnék, ha *csak horvát* írók jönnének el. Egy újság most ráakadt erre a feltételre, amely etnikai tisztaságot vár el, s ez kiábrándította őket, akárcsak a beszélgetés témája: a szlovénok panaszkodva ismertették a horvátoknak az új törvényt, a módosító javaslatot, melyek tovább korlátozzák a köztársaságok önállóságát, a horvátok pedig a szlovénoknak a horvát kommunista párt azon vágyát, hogy a Köztársaság törvényébe bevezessék hivatalosan a szerb nyelvet is. Mindez a szlovénok és horvátok szerb- és unitaristaellenes megegyezésére hasonlít.

Ugyanakkor a szerb írók (a PEN tagjai) már beleegyeztek egy szlovén szervezésű és etnikailag színes kerekasztal-beszélgetésbe, a szerbek és a szlovénok viszonyáról. Ezt három-négy hónappal ezelőtt tartották meg Ljubljanában és Belgrádban. Igaz, ekkor nem kötötték ki, hogy a résztvevők ahhoz a nemzethez tartozzanak, amelynek nevében felszólalnak, de ez a téma miatt úgyis egyértelmű volt. Talán helyes az az állítás, hogy mindenki, még az író is, meghatározza a nemzet jellemét; számomra ez mindenesetre azt sugallja, hogy továbbra is tartózkodnom kell a nyilvánosságtól.

1988. VII. 18.

Tegnap – az esős nap után – végre felragyogott a nap. Délben, anyámhoz ment az öregek otthonába, elem került az a faszor, amelyet úgy nyirbáltak meg, hogy a járókelők nyugodtan, görnyedés nélkül mehessenek el az ágak alatt. Az erős napsütésben, az árnyék előtt, amelyben nemsokára elmerülök, az üres utca csendjében – vasárnap volt, autók nélkül – pillanatokra teljesen egybeolvadtam a környezettel.

Délután a Dunán voltam, igaz nem fürödtem, mert még a föld is hűvös az eső után, de szinte állandóan tűzött rám a napfény.

Eközben rossz politikai mozgások. Szerbia és a Vajdaság között majdnem háború. Behúzom a szarvaimat.

1988. XI. 17.

A szinte már testi rosszulléttól és a nyomortól való csömör miatt este abba kellett hagynom Thomas *A fehér hotel*jének a kijevei zsidók lemészárlásáról szóló *A hálókocsi*²⁰ c. fejezetét. Ezután egész éjjel öldöklő jelenetekről álmodtam és hallucináltam. Nem kell tehát csodálkoznom azon, hogy a szerbek testvéreik elűldözését Koszovóról személyes traumaként élik meg: a nemzeti kötelék majdnem mélyebb a családinál is. Én sohasem éreztem hasonló rosszullétet, amikor Bözsi nagynéném és férjének auschwitz-i pusztulására gondoltam.

*

Magyarországon – a mai újságok szerint – elismerték a roma és a zsidó nemzetiséget; az utóbbiakat sokszínű vallási csoportként kezelték eddig.

²⁰ Dylan Thomas: *A fehér hotel*, Ford.: Kúnos László, Rakovszky Zsuzsa, Európa, Bp., 1990, 275.

1988. XI. 18.

Tegnap néhány ezer trepçai²¹ bányász és a hozzájuk csatlakozott más vállalatok munkásai gyalog mentek el Kosovska Mitrovicából²² Prištinába, áttörve a tartományi speciális egységek kordonját. Tito képeivel tüntetve azt követelték, hogy Azem Vlasi ne távozzon a tartományi vezetőségből, s hogy ne változtassák meg az 1974-es törvényt – tehát éppen azt, amit a szerbiai vezetőség elvár, hogy Prištinában végrehajtsanak. Így, szemben a marxista elmélettel, a két munkásosztály – a szerb és az albán – egymást marcangolja. Leváltják-e Slobodan Miloševićet, mert ami történt, az ő kísérletének – hogy a nemzet, a tömeg, az utcai tüntetők élére álljon – kudarca? Vagy kitör a polgárháború? Netán katonai diktatúrát vezetnek be? Belgrád, mintha ez lenne a gyógyszer, holnapra – igaz, korábban meghirdetett – testvériség-egység tüntetést szervez, ahová néhány százezer tette kész és kétségbeesett embert várnak.

1989. III. 16.

Charles Baudelaire válogatott leveleit olvasom a Bratstvo-Jedinstvo latin betűs kiadásában,²³ de fonetikusán átírt nevekkal. Többek között állandóan a „Gete” nevű színházat emlegetik, én pedig véletlenül e név alatt a német író nevét olvasom, míg fel nem ötlök, hogy ez valójában „Gaité” – vidámság –, amiről már régóta tudok. Bizonyíték arra, hogy mekkora baromság az idegen szavak és nevek átírása.

1989. VII. 7.

Tegnap Mariannál voltam, hogy átadjam neki az ötösökre járó pénzt. Hátulról közeledve a lakásukhoz – ahol a teraszuk van – a betonúton járok, amely megrepedt és felgyűrődött a földalatti vizektől és gyökerektől, s ez a látvány arra a pusztulásra emlékeztet, amely a környéken zajlott le, e lakásban, ahol anyám és nagyanyám élt. Nem tudok elég kedves lenni Mariannhoz, de elkísérem Mártával és Andrejjel együtt az áruházig. Aztán hazaindulok. Útközben az erdő előtt, a vasútállomásnál eszembe jut, mennyiszor jártam itt. Néha egész vasárnap délelőttöket töltöttem itt, mert nem tudtam másként elütni az időt. Ez akkor volt, amikor anyámnál laktam, és mindennap úgy indultam a városba, mint valami hadjáratba. Viszont a vasárnap szabad volt, s így jutottam hosszabb időre e parkba, talán hogy a restiben ebédeljek. Végül – már hazafelé menet – rátalálok a Szociális Biztosító közelében lévő iskolára, és eszembe jut, hogy egy este, amikor már nem volt senki az utcán, betértem az épület előtti bokrosba, hogy könnyítsek magamon, s még ez a közönséges esemény is, amikor megpillantom a helyszín érintetlen környezetét, szomorúan érint. Eközben én pedig folyamatosan távolodom a környezetemtől. Ma, amikor ünneplik a szerb felkelést, Újvidék magyar műsorát hallgatom, csak hogy elkerüljem a szerbeskedést, akárcsak ha népzene által nyilvánul meg, melyet egyre nehezebben viselek el. Visszatérek

²¹ Koszovói bányaváros. A legutóbbi, NATO-bombázásokkal végződött albán-szerb háborúban állítólag a szerb szakadárok és katonák itt égették el az elesett albán katonák és lemészárolt albán civilek egy részét. (A ford.)

²² Nemrég még etnikailag megosztott, ma viszont már szinte etnikailag megtisztított, albánok lakta koszovói város. (A ford.)

²³ Az utóbbi feljegyzések szövegkörnyezetéhez fontos tudni, hogy e kiadó neve magyarul: Testvériség-egység. (A ford.)

a gyerekkoromba, amikor Újvidéken még idegen volt ez a környezet, amit a hatalmon lévő szerbek és nem szerbek alkottak, akik mind sunyítottak a maguk jogtól való megfosztottságukban. A háború után volt egy időszak, amikor úgy tűnt, azonosulni tudok az általánosnak tűnő, nemzetileg független eszményekkel, ám a naplóm arról tanúskodik, eléggé vacilláltam azon, hozzájuk szegődjem-e, vagy inkább óvakodjak tőlük. Akkoriban az általános eszményektől visszatartott a Párt, most pedig, vénségemre, a nem-nagyszerb gondolkodás. Igazából nekem is el kéne költözni Párizsba, hogy ott haljak meg Gy.-nél. Ugyanakkor teljesen mindegy, hol öregszem és halok meg, ezért az is természetes, hogy ez ott ér engem, ahol éppen vagyok, örök idegenként.

1989. XI. 1.

Vasilije Popović felhívott a „független írók” – Živojin Pavlović, Filip David, Vidosav Stevanović és Mirko Kovač – nevében, hogy csatlakozzam hozzájuk. Azóta vártam erre, hogy tegnap az újságban megpillantottam a hírt a társaságról, amely végre nem dől be a nemzeti-területi hisztériának. Azonnal igent mondtam. Javasoltam, hogy vegyenek fel még valakit Újvidékről, Tolnai Ottót, majd miután ebben megegyeztünk, felhívtam Tolnait, hogy megkérdezzem a hozzáállását. Ő is azonnal belement, hozzátéve, hogy amikor meglátta a hírt, arra gondolt, ez a legfontosabb esemény nálunk az utóbbi években.

1989. XII. 27.

Ivan Supek *Felfedezés az elveszett időben*²⁴ c. regényében a következőképpen foglalja össze a szerbek és horvátok földjének megszállását: „A Jugoszláv Királyság bukásán és szétesésén a hódító Hitler és Mussolini a középső maradék részekből összeeszkábáltak egy szerb és egy horvát protektorátust, míg a peremvidékeket magukhoz és a szövetségeseikhez – Magyarországhoz és Bulgáriához – csatolták. Az első ilyen felségterület, millió szerbvel Hadi Krajínából, valamint Bosznia és Hercegovinából, a régi horvát sziget (Gorski Kotar és Isztria) nélkül, már a kezdetektől szakadásra és pusztulásra volt ítélve. A Független Horvátország nevé provizórium a pravoszláv népben a legmélyebb gyanakvást váltotta ki. A szerbek egy fanatikus-katolikus királysággal és a horvátok az ősi vidékeik kirablásával szembeni tiltakozását, csak végső rémuralommal lehetett elfojtani. A fasisztoid és klerikális Róma előkészítette a faji és a vallási mítoszok csataterét.” És ilyen az egész fejezet. A horvátok és a szerbek „tiltakozás”-át a szerző azonos módon kezeli. A szerbek sorsát a gyanakvással magyarázza, azt viszont nem mondja el, hogy a horvát usztrasák már néhány nappal az állam megalapítása után – amely bárcsak „fanatikus-katolikus” lett volna csupán (amennyiben az NDH-ra²⁵ gondolunk) – a falvakban elkezdték tömegesen lemészárolni a szerbeket, Jasenovacba meg más lágerekbe hurcolták őket. Ez az, amit a horvát írók nem nagyon hangoztatnak, és *emiatt* mérgesedik a horvát és a szerb lélek a háborútól kezdve, szakadatlanul.

1990. I. 29.

Hajnali fél négy körül ébredtem fel, majd attól tartva, hogy a nyugtalanító gondolatok miatt nem tudok majd azonnal visszaaludni, az jutott az eszembe, hogy őrizzem meg a ka-

²⁴ Otkriće u izgubljenom vremenu. (A ford.)

²⁵ Nezavisna Država Hrvatska – Független Horvát Állam. (A ford.)

landot az életben: azon fogok dolgozni, hogy a zsidók, romák, németek, örmények, cin-cárok, tehát az összes „mozgó” vajdasági nomád nemzet megnyilatkozási lehetőséghez jusson, s majd kis füzetekben kiadom ezeket – mint saját munkákat – az Akadémián, a róluk szóló tanulmányok mellett, amiket az ismerősökkel íratnék meg.

1990. VII. 11.

Este a rádió ismerteti a *Washington Post* véleményét, miszerint az Egyesült Államoknak nem áll érdekében Jugoszlávia egysége, elégedett azzal, hogy a nyugati jugoszláv nacionalista mozgalmak demokratikus irányba fordulnak. Ez azt jelenti, hogy a Nyugat egyetértene a jaltai recept alapján készített széteséssel, s hogy én itt rekedhetnék Szerbiában, a bolsevizmus utolsó bástyájában, a polgárháború fellegrájában, megakadályozva abban, hogy eljussak oda, ahova szellemileg tartozom, miképpen fiatalkoromban is meggátoltak ebben.

1990. X. 13.

Kellemtelenségek a dedikálásnál: ahogy sejtettem, fogynak az olvasók; csak egy brüsszeli könyvesbolt-tulajdonos és kiadónó jött hozzám, akinek egy jugoszláv asszony a tanácsadója, ezért viszonzásul egy honfitárs könyvével akarja meglepni. És jött még egy férfi a fiával, akinek talán leendő könyvtárát tervezi. Egyébként minden rendben, bár kissé fárasztó volt a négyórás vacsora. Közben Mészölyvel és más izgalmas emberekkel barátkozom, köztük a szlovén Boris Kovačcsal, aki a könyvvásáron máris a saját köztársaságát képviseli. Holnap elmegyek, a rádiófelvétel után, 13 órakor.

1990. XII. 22.

Az „antibürokratikus forradalom hullámán”, amely előntötte az újvidéki tévét is, Žilnik lett a művészeti műsor főszerkesztője, és azonnal felhívott, hogy készítsünk valami hasonlót ahhoz, mint amikor a mediterráni riportokat akartuk csinálni. Mert ha nem ragaszkodom ahhoz a régi tervhez, akkor változtassunk rajta, mert most – úgy véli – fel fog lendülni a kelet-európai országok idegenforgalma. Azonnal beleegyeztem, és elképzelttem három, s talán még egyszer ennyi riportot *Mi lesz velünk?* címmel, amire a szomszédos országok írói válaszolnának. 29-én Budapestre megyünk, Várady meg én, és magunkkal visszük a *Magyar Szó* egyik újságíróját, aki Mészöly Miklóssal és Konrád Györggyel fog beszélgetni. Azt is kitaláltam, hogy Walter Benjamin *Passagen*-jét – amit az amszterdami beszélgetések címébe tettek – összekössem *Az ember használatával*²⁶ és a munkásságommal.

1991. X. 23.

Végre egy szerb – dr. Ivan Đurić – kijelentette, hogy Szerbia horvát városokat hódít, hogy szégyelli magát amiatt, mert szerb, s a háború után bocsánatot fog kérni a horvátoktól. A háború szegényéből talán megszületik a valódi, s még hiányzó szerb ellenzék.

*

Tito megmentette a horvátokat a szerbektől, a szerbeket pedig a horvátok elleni bosszújuktól. Aztán amikor meghalt, mindkét nemzet hibát követett el: a horvátok a szerbek til-

²⁶ Magyarul is megjelent: *Az ember ára*, Ford.: Dudás Kálmán, Európa, Bp., 1985

takozása ellenére akarták létrehozni független államukat, a szerbek pedig kihasználták ezt a figyelmetlenséget, hogy mégis bosszút álljanak azért, amit ötven éve megvontak tőlük.

1992. I. 30.

Amikor 1945-ben jelentkeztem a francia ösztöndíj-pályázatra, valaki a bizottságban – amely az akkori Szerbiát képviselte – keresztbetett, hogy megkapjam és eljussak a vágyott Európába. Szerbia ezután egészen 1956-ig akadályozott abban, hogy megvalósítsam az álmom. Amikor pedig a vendégmunkások és az általuk behozott deviza miatt megváltozott az útlevel-politika, akkor én már túl öreg voltam ahhoz, hogy nyelvet és életcélt váltsak. Most Európa dagasztja Szerbiát, én pedig Európa oldalán vagyok, akkor is, ha együtt pusztulok majd el Szerbiával, ahonnan többé nincs menekvésem.

Újvidék, 1992. VIII. 21.

Čedomir Mirković tegnap Aranđelovacban szerb íróként mutatott be, egy nappal korábban én viszont Ines Radisch újságíróknak azt mondtam, hogy jugoszláv író vagyok. Erre a nő azt válaszolta, hogy nincs többé Jugoszlávia. Hogyha ez igaz, akkor én nem tartozhatom ahhoz az országhoz, amely örökölt engem, mert az általa imádott mű-népzenétől hányingert kapok. Arra gondolok, hogy megváltoztatom az állampolgárságomat. Legközelebb az izraelit érzem magamhoz, azóta, amióta Községközi tagnak jelentkeztem. A zsidótól, akit a Községházában megismertem s akivel összefutottam a városban, megtudtam egy bizonyos budapesti Tuvija telefonszámát, ott viszont azt mondták, hogy ő Jugoszláviában tartózkodik – ekkor rákérdezek a Községházában, ahol megerősítik a hírt, és megígérik, hogy értesítenek, amikor Tuvija Újvidéken lesz. Előkészítettem a dokumentumokat, csatoltam *Az ember használatát* héber nyelven, s amikor jelezik, hogy Tuvija kész fogadni az érdeklődőket (este nyolckor), elballagok a Községházára. Kopasz, vörös, hatvanéves ember. Először a könyvemet teszem elé, s csak azután a dokumentumaimat. A könyv lenyűgözi, de az iratokra azt mondja, hogy nem felelnek meg, mert kiderül belőlük, hogy anyám még a zsidók elleni terror és a születésem előtt szabad akaratából keresztelkedett meg... ezért sajnos nem lehetek izraeli állampolgár.

1992. XI. 19.

Jugoszláviát mint államközösséget s mint nemzetek közösségét lehetetlen fenntartani. Államközösségként abban a pillanatban esett szét, amikor 1941-ben a fasiszta Németország megtámadta, majd széthullásában öldökléssel folytatta a megindult belső pörpatvart. Mint nemzetek közösségét azért lehetetlen fenntartani, mert saját területén minden nemzet gyenge – etnikai sokszínűsége és politikai, kulturális jelentősége miatt is –, hogy uralkodjon a kisebbségek felett. Szlovénia és a szlovénok helyzete annyiban különbözik ettől, hogy nincsenek kisebbségeik, ezért mindenféle közösségek szövetsége nélkül önállóan is fennmaradhatnak.

Ami a szerbeket illeti, ők nehezen elégednek meg pusztán Szerbiával, mert a szerbség nagy része a köztársaság határain túl él, ahol az 1941-es emlékek és a mostani, 1991-es felbomlás tapasztalata hergeli őket a többségi nemzetek ellen. Ugyanakkor nem számíthatnak arra, hogy fennhatóságuk alá vonják mindazokat a területeket, ahol szerbek élnek, mivel ezeken a vidékeken talán csak 60% az arányuk, nem rendelkeznek számottevő többséggel, és sem politikai, sem kulturális fölényük nincs a horvátokkal, albánokkal és ma-

gyarokkal szemben – akikkel összekeveredtek –, hogy fölöttük, netán velük összhangban uralkodhassanak.

1992. XI. 26.

Meg kell fosztani a személyiséget a jelentőségétől, hogy elviselhető legyen a halál. Mert abban nem az élet, hanem a személyiség elvesztése a nehéz. Ez valószínűleg a szétosztódás, a szerteágazás következménye. A pogányok csak az életet sajnálták, ezért a haldoklókat azzal vigasztalták, hogy létük ott fog folytatódni, ahol abbamaradt: evéssel és ivással. Az első monoteista vallás, a zsidó, összekötötte az élet folytatását a törzssel, az ember élete itt a törzsé, sőt a személyiségé, a törzs vagy túléli, vagy elpusztul az egész, illetve az egyén átka miatt. A kereszténységnek már meg kellett ígérnie a személyiség halál utáni megmaradását, s ezt a folyamatosságot elnevezték lélekeknek. Az új vigasznak – pontosabban az új vallásnak – meg kellene találnia a megoldást a személyiség eltörlésére, viszonylagossá válására, hogy az eltűnés folyamata elviselhető legyen.

1993. I. 16.

A 69. születésnapomra Gy. niori lakásán vagyok, útlevelemmel a kezemben, amit majd meg kell hosszabbítani és további vízumot szerezni, németországi és görögországi, osztrák és olaszországi meghívásokhoz. Semmi sem vonz haza. Máshova sem. Ez valójában egy sehová sem tartozó, megvénült keverék természetes állapota. Jugoszlávia széthullása csak drasztikussá tette ezt a hazavesztést. Már ha egyáltalán volt valaha hazám. Ami mindig is átmenetinek bizonyult.

1993. III. 18.

Holnap Párizsba repülök három napra, eleget téve emigráns elkötelezettségeimnek. Egyre kevésbé tartozom ahhoz az irodalomhoz, amelynek nyelvén írtam, mégis csak úgy lehetek e világban, mint e nyelv irodalmának írója; akár szakadárként is. Mert az irodalom nem engedte – pontosabban a nemzet, amelynek íródik –, hogy átmenjek egy másik, kívánatosabb világba. Eszembe jut Dositej,²⁷ aki szintén elhagyta hazáját, hogy megvalósítsa önmagát – igaz, ő fiatalon tette ugyanazt, amit én vénségemre. Majd a magát kozmopolitának tartó Milo Dor, aki szintén elhagyta saját nyelvének irodalmát, ugyanakkor nem lett sem osztrák, sem német író, mert az egyetlen igazi könyve – *Holtak a szabadságon*²⁸ – nem választható külön attól a környezettől, ahol született. Van egy egész kozmopolita irodalom, olyan írók irodalma, akik nyelvet váltottak. De ezt egyiküknek sem a környezetcsere miatt kellett megtenni, hiszen az új haza nem kötelezett senkit a nyelvcsere – ezt azok az emigránsok bizonyítják, akik hűek maradtak nyelvükhöz. De vannak ellenpéldák is: Conrad, Nabokov, Škvorecký, Kundera, Brodskij... Gombrovicz egyáltalán nem cserélt nyelvet, és annyira személyes prózát – naplót – ír Argentínában, hogy nyelvét a világ részévé teszi. Nem a sors szülte emigránsokról van szó, hanem azokról, akik jellemükből eredően lettek azzá. Ide tartozom én is, aki az első megtanult – magyar – nyelv helyett egy másikon – szerbül – kezdett el írni, ám amennyiben kiutazhattam volna, esetleg úgy döntök, hogy franciául írok, ahogyan mostanában is szoktam, amikor itt kérnek írást tőlem.

²⁷ Dositej Obradović (1739–1811), szerb író. (A ford.)

²⁸ Tote auf Urlaub (1952).

1993. V. 26.

Az Arte-n²⁹ megnéztem a perverz prostituáltakról szóló riportot. Egy idősebb a saját más-ságáról beszélt, amely megakadályozza, hogy bárki is megértse, s emiatt „egyedül fog megdöglenni”. Számomra ez a katarzisz pillanata.

1996. X. 7.

Amikor a második világháború véget ért, s kiderült, ki hová tartozik, a születő balkáni írók és én két csoportot alkottunk. Ők életüket és életművüket azzal az érzéssel építették, hogy a világ és annak történelme középpontjában állnak, ott, Belgrádban, Nišben, Kragujevacban, a Tito irányította Kommunista Párttal vagy az ellen, én pedig a periférián vagyok, mindentől elvonultan, fölemelve fejem és az elérhetetlen nyugati fényeket bámulom. Amennyiben ez utóbbi közép-európai álláspont, akkor én közép-európai író voltam és maradtam; ha nem, akkor magányos eset vagyok. De balkáni, törzsi író semmi esetre sem, s ez akkor is, most is valamilyen módon megkülönböztetett.

2001. I. 27.

Azt álmodom, hogy egy elhagyatott metróállomás sötét folyosóin kóborlok. Időről-időre rábukkanok egy-egy élőlényre, az is itt kavargó, vagy itt él. Egymást érintve elhaladunk egymás mellett. Hirtelen az egyik sötét folyosó világosabb részén egy papírfecnit találok, melyen az áll, hogy: „The same”, és egy női név, talán Wilma, esetleg Mary. Azt jelenti, hogy: „Ugyanaz”.³⁰ Ez lehetne naplóm címe is.

Fordította: ORCSIK ROLAND

²⁹ Francia tévé csatorna. (A ford.)

³⁰ Az eredetiben a szerb nyelv nyelvtani nemre vonatkozó szabályai szerint a szerző háromféleképpen fogalmazza meg az „ugyanaz/ugyanolyan” szót, nőre, férfira és semleges neműre egyaránt: ista, isti, isto. Magyarul ez visszaadhatatlan – akárcsak az álmodott angolban. (A ford.)